

Schlett István

A DIKTATÓRIKUS SZOCIALIZMUS*

A gondolkodástörténet nézőpontjából szemlélve a „tudományos szocializmus” doktrínájában két súlyos dilemmára bukkanunk. Az egyik a *determinizmus–aktivizmus*, a másik pedig – a munkásmozgalmi zsargont követve – az *ösztönösség–tudatosság* problémája.

Engelsnél azt láthatjuk, hogy e felfogás szerint a „világ megváltoztatásának” programja két szálon halad. Az egyik mozgató a *társadalmi törvényszerűségek* feltartóztathatatlan folyamata, amely szükségképpen vezet el a társadalmi, gazdasági, politikai rendszer megváltoztatásához, a másik pedig az *emberi akarat*, amely a politikai cselekvésben, a politikai harc folyamatában érvényesül. E kombináció természetesen kizárja az akarat mindenhatóságát; a cselekvés csak akkor lehet eredményes, ha a „helyzet megérett”, azaz a társadalmi törvényszerűségek létrehozták a rendszer megváltoztatását végrehajtó politikai aktus – vagyis a politikai forradalom – győzelmének feltételeit.

De mikor érkezik el ez a pillanat? Engels 1895-ben önkritikusan állapítja meg, hogy „a történelem nem adott igazat” nekik és azoknak, akik 1848-ban, illetve 1871-ben érkezettnek látták az időt, hiszen az a „gazdasági forradalom”, amely 1848 után Európában kibontakozott és az egész kontinenst magával ragadta, a „terjeszkedésre még nagyon is képes” kapitalista alaplapon ment végbe. A párizsi kommün pedig azt mutatta, hogy az „osztályá szerveződés” sem haladt a szükséges mértékig előre: a kommün „önmagát emésztette fel”. A forradalom erői nem voltak egységesek és Párizs nem tudta magával ragadni Franciaországot. Hiányoztak tehát a forradalom győzelmének feltételei.¹ Ami *post festa* megállapítható, az *a priori* aligha tudható.

Lukács György 1918 őszén azt írta, hogy „a bolsevizmus körülötti vitában leggyakrabban hangoztatott érv, hogy ti. a gazdasági és társadalmi helyzet »megérett«-e már a rögtöni megvalósulás számára, eleve eldönthetetlen probléma felé visz; véleményem szerint sohasem lehet olyan helyzet, amelyben ezt teljes bizonyossággal és előre tudni lehetne: a rögtöni és bármi áron való megvalósítására irányuló akarat tehát legalább olyan integráns része a helyzet »megérettségének«, mint az objektivált viszonyok”.²

Az akarat kikerülhetetlen eleme a döntésnek. Mondhatjuk akár úgy is, hogy az *akarat megléte vagy hiánya* dönt a helyzet megítélésében. A „konkrét helyzet konkrét elemzésének” (Lenin) végeredményét – a döntést – tehát az akarat határozza meg. A „tudományoság”, a „társadalmi törvényszerűségek” ismerete cserbenhagyja a döntéshozót, hiszen a pillanat értelmezését nem oldhatja meg.

* Részlet egy nagyobb, a szocializmus paradigmáját és a különböző szocializmus-változatokat leíró tanulmányból.

¹ Friedrich ENGELS: *Bevezetés* [Karl Marx *Osztályharcok Franciaországban* című írásának 1895. évi kiadásához] = MARX és ENGELS *Válogatott művei*, I. [a továbbiakban: MEVM I.], Kossuth, Budapest, 1977, 142–144.

² LUKÁCS György: *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma* = UÓ.: *Forradalomban*, Magvető, Budapest, 1987, 36.

Miként – véljük mi Lukács Györggyel szemben – az erkölcs sem. Mi sem bizonyítja ezt jobban Lukács személyes történeténél. Az imént idézett esszé megírását követő néhány hétben ugyanis véleménye diametriálisan megváltozott; a felállított erkölcsi dilemmát éppen ellentétesen válaszolta meg. Előbb úgy döntött, hogy nem lehetséges „az igazságig keresztülhazudni magunkat”, nem lehetséges az „új világrendet” az emberiség többségének akaratával szemben megvalósítani. Aztán belépett a kommunista pártba, nyilvánvalóan azért, mert e dilemma másként is megválaszolható volt. Például így: „vannak helyzetek – tragikus helyzetek –, amelyekben lehetetlen úgy cselekedni, hogy bűnt ne kövessünk el [...]. És ahogy az egyén, két bűn között választva, akkor választ helyesen, ha alacsonyabb rendű énjét áldozza fel a magasabb rendű, az eszme oltárán, ugyanúgy fennáll ennek az áldozatnak mérlegelő ereje a kollektív cselekedetek számára is; csakhogy itt az eszme mint a világtörténeti helyzet parancsa, mint *történetfilozófiai hivatottság* ölt testet.”³

Láthatjuk, sem a tudomány, sem az erkölcs nem adott egyértelmű választ a cselekvésre; a döntésre a „történetfilozófiai hivatottság” tesz képessé. „Belevágunk, aztán meglátjuk” – idézte egy írásában Lenin Napóleont. Igen, úgy látszik, a súlyos, az *egzisztenciális politikai döntések* ilyenek, s nem is lehetnek másfélék. Így született – és csakis így született meg – mindkét döntés, ami a szocialista munkásmozgalom szakadásához vezetett. A lehetséges válaszok köre ugyanis – különösen 1917 novembere után – igenre és nemre redukálódott: forradalom vagy „ellenforradalom” – értve az utóbbin a forradalom elutasítását.

Indokolni természetesen az igent és a nemet is lehet, *igazolni* azonban egyiket sem. A döntés vezethet győzelemhez vagy vereséghez, s bizonyos határok között még részleges korrekciójuk is lehetséges volt. De az alternatívák közötti választásnak visszafordíthatatlan következményei lettek, beleértve a másik alternatíva megsemmisülését. A folyamatot újramegelemezni nem lehetett. Nem tudták megtenni ezt sem a szociáldemokraták, sem a bolsevikok.

A „történelmi csodafegyver” – az „utólagos éléslátás” – sem segíthet. Visszafelé nézve csak azt láthatjuk, ami történt, és nem tudhatjuk, legfeljebb találgathatjuk, mi történt volna, ha a szociáldemokrata párt Németországban a szocialista forradalom mellett, vagy ha Oroszországban és Magyarországon a szocialista forradalom ellen döntött volna.

Azt viszont okkal feltételezhetjük, hogy a meghozott döntések mögött ott rejlett a korábban említett másik dilemmára adott válasz; az ugyanis, hogy miként vélekedtek a döntéshozók az *osztályra szervezett proletariátusról*, annak *cselekvőképessé tételéről*.

A marxi konstrukció szerint a munkásosztály felszabadítása csak a munkásosztály műve lehet, amely a „pusztulás terhe mellett” rákényszerül „történelmi hivatásának” végrehajtására. A tudománynak az a feladata, hogy feltárva a társadalmak működését irányító törvényszerűségeket, *lehetőséget nyisson* a proletármozgalom öntudatának kialakulására, *segítse* a rátalálást történelmi feladatára, de nem az, hogy a mozgalmat vezesse. Ha jól értjük Marx és Engels szövegeit, ők az osztályra-szerveződést olyan *spontán* folyamatként fogták fel, amely az osztályharcban szerzett tapasztalatok révén vezet el a *tudatosság*hoz.

³ LUKÁCS György: *Taktika és etika* = Uő.: *Utam Marxhoz*, Magvető, Budapest, 1971, 196 (kiemelések: Sch. I.).

Azaz: a dialektika törvényének megfelelően az ösztönösség „átcsap” a tudatosságba: „ez az a munkásság – önti költői képbe József Attila –, mely osztályharcban vasba öltözött” (*Munkások*).

Erre enged következtetni például az a szöveg, amely az I. Internacionálé idején a bakunyinisták programját bírálja. „Hogy a munkásosztályt az emberiség új érdekeinek igazi képviselőjévé tegyük” – idézik a röplap szövegét –, szükséges, hogy szervezetüket „az eszme vezérelje, amelynek diadalmaskodnia kell. Ezt az eszmét a társadalmi élet jelenségeinek folyamatos tanulmányozásával korszakunk szükségleteiből, az emberiség benső irányzataiból leszűrni, majd bejuttatni a munkásszervezetekbe, ezt kell célul kitűzni.” Majd kommentálják a szöveget: „Ilyenformán az autonóm munkásszervezetek egy csapásra átváltoznak iskolákká, amelynek iskolamesterei az Alliance-nek ezek az urai lesznek. Leszűrjük az eszmét [...], majd »bejuttatják« a munkásszervezeteinkbe. Számukra a munkásosztály nyersanyag, káosz, amelynek, hogy formát nyerjen, szükségük van az ő Szentlelkük leheletére.”

Marxék szerint viszont a munkásosztály nem „nyersanyag”, aminek formát kell adni, hanem életviszonyai és az osztályharc során szerzett tapasztalatok által megformálódó osztály. Éppen ezért – vonják le a következtetést – szekalétre van ítélve minden olyan szervezet, amely programja „bejuttatásával” akarja tudatossá tenni a munkásokat.⁴

Determinizmus és spontaneitás, illetve aktivizmus és „kívülről bevitt” tudatosság a másik oldalon; a „tudományos szocializmus” kategóriáival így írhatjuk le a szocialista munkásmozgalmat kettészakító dilemmák mentén kialakult két politikai pozíciót, a szociáldemokráciát és a bolsevizmust. Az első úgy találta, hogy a helyzet nem érett meg a szocialista forradalomra, többek között azért sem, mert a munkásosztály szervezettsége, tudatossága nem érte el a szükséges fokot, tehát még nem akarja egészében a kommunizmust. A második pedig úgy, hogy a feltételek összessége tényleg nem áll rendelkezésre, de mégis meg kell ragadni a kínálkozó alkalmat. A proletariátus „élcsapatának”, a pártnak meg kell szereznie a hatalmat, hogy aztán az államhatalom birtokában kezdhessen hozzá a társadalom átalakításához, létrehozva a kommunista társadalom felépítéséhez szükséges, de még hiányzó feltételeket. Beleértve a hivatásának megfelelni képes öntudatos proletariátust is, amely képes átlépni egyéni érdekei, szokásai által meghatározott ösztönössége határait.

Kétségtelen, mindkét pozíció levezethető volt a „tudományos szocializmus” gondolatrendszeréből; a politikai gondolkodástörténet paradigmái mindig magukban foglalnak különböző értelmezési lehetőségeket. Azt sem feledhetjük, hogy a világháború pokla olyan hangulatot, érzelmi klímát teremtett, amelyben hihetővé válhattak korábban hihetetlennek gondolt lehetőségek, lehetségessé a korábban lehetetlennek tartott cselekvések, érvénytelenné azok a „gátlások”, amelyek keretbe zárták a tettet – s talán még a gondolatot is. Sokakat magával ragadott a megváltáshit, olyanokat is, akik korábban nemigen gondoltak az emberiséget felszabadító osztályharcra, és mindarra, ami e „végső harccal” együtt jár.

⁴ Karl MARX és Friedrich ENGELS *Művei* [a továbbiakban: MEM], XVIII. (1872–1875), Kossuth, Budapest, 1969, 36 és 29.

Tóth Árpád írja 1919-ben *Az új isten* című versében: „Legyen szavad teremtés új igéje, / Formáld át sáros, bűnös, ócska bolygónk, / Mit elrontott sok régi, úri isten, / Te istenek közt új és proletár / Formáld boldoggá pörölyös kezeddél, – / Emelj minket roppant tenyereidbe / És a magad képére gyúrj át minket.” A fohászt megelőzi a „Vörös Isten” keletkezésére tett utalás: „A véres földnek vére szülte Őt”. A háborút pedig a szelíd költő összefüggésbe hozta „ama Mammonnal” – a kapitalizmussal –, „aki ült hízott / Gőggel rajtunk”.

A kapitalizmus formaváltozását – az „imperializmust” – nem Lenin, még csak nem is Hilferding fedezte föl; e fogalom már a századforduló táján közkeletű volt, s már akkor is összekapcsolták a háborúval. Magyarországon is. Rácz Gyula 1901-ben például a várható összecsapást nem valamiféle „téveszméből” – például a nacionalizmusból – vezeti le, hanem mintegy a dolgok rendjéből következő lét-küzdelemből, a „világ kereskedelmi uralmáért” zajló harcból eredezteti. „Nem mondok újat, midőn rámutatok arra a jelenségre, hogy a XIX. század nagy liberalizmusa – fényes, szép elméletek, lángoló nagy elmék e teremtője – haldoklóban van mint politikai vezéreszme. »Imperializmus«, terjeszkedés lett a nagyhatalmak vezető gondolata. [...] Semmi érzelmi, semmi filozófikus momentum” – kezdi a *Küzdelem a világ kereskedelmi uralmáért* című írását. Majd így folytatja: „Világforradalom! A kultúrnemzetek mindenike érzi, látja, tudja: a »lenni vagy nem lenni« örökös küzdése újólag világrengető s világepítő alakjában merült fel az idők méhéből. Életre-halálra foly a küzdelem.”⁵

Ne lepődjünk meg tehát azon, hogy a háború tapasztalatai megerősítették, felkorbácsolták a kapitalizmussal szembeni ellenérzéseket, és sokakat elvezettek egy másfajta „világforradalom” igenléséhez, a magát a kapitalizmust megsemmisítő „Vörös Isten” követéséhez. Más kérdés persze, hogy ahova a döntések következményei, majd a nem várt következmények korrekciójára tett kísérletek elvezettek, mennyire vágnak egybe a „tudományos szocializmus” megalkotóinak vízióival.

A „világtörténeti helyzet parancsának”, a „történetfilozófiai hivatottságnak” értelmezése a világháború végére tehát kettészakította a szocialista munkásmozgalmat. A politikai formát öltő, s nemcsak a teória szintjén létező szocializmusnak ettől kezdve két típusa létezett, amit a szakirodalom nyomán „demokratikus”, illetve „diktatórikus” szocializmusként különböztetünk meg. Mi itt az utóbbival foglalkozunk.

A lenini revízió

Politikai irányzatként a bolsevizmust alapvetően nem a marxizmushoz való viszony különbözteti meg az 1918 utáni szociáldemokráciától. Az eszmei gyökerek azonosak, és hasonló az is, hogy mindkettőt átértelmezi, ha tetszik, revidálja a Marx és Engels szövegeiből szoros olvasással kihámozható, és csupán ebben az értelemben „igazinak” tekinthető

⁵ RÁCZ Gyula: *Küzdelem a világ kereskedelmi uralmáért*, Huszadik Század 1901/2., 1–2.

„marxizmust”. Ebben az értelemben nemcsak Bernstein és a német szociáldemokraták, hanem Lenin is „revizionista” volt; különösen 1917 után.

Igaz, a bolsevikok „továbbfejlesztésnek”, nem pedig revízióknak nevezték eljárásukat. A szónak abban az értelmében bizonyosan helyesen, hogy teendőiket a mestereik által megalapozott elvek és nézőpontok által kijelölt gondolati struktúrában értelmezték. De – tesszük hozzá – mivel politikusok voltak, tisztában voltak azzal, amit az idősebb Liebknecht mondott volt mintegy válaszul Marx kritikájára: más az elmélet és más a gyakorlat. Egy cselekedni akaró politikus, bármily elvhű legyen is, előbb vagy utóbb szembetalálkozik ezzel a problémával, kénytelen lesz választ adni az elvszerűség vagy célszerűség dilemmájára. Ha másként nem megy, hát úgy, hogy átértelmezi az elméletet.

Amikor politikusként vettek részt a munkásmozgalomban, nyitottak voltak erre a „mesterek” is. Ebbeli minőségükben kellett reagálniuk a politikai helyzetben bekövetkező változásokra. Marx és Engels is gondolkodóba esett 1882-ben, amikor az orosz forradalom lehetőségéről és várható hatásáról elmélkedtek *A Kommunista Párt kiáltványa* orosz nyelvű kiadásának előszavában. A bekövetkező óriási változásokkal magyarázzák, hogy míg 1848-ban fel sem vetődhetett Oroszországban a szocialista forradalom lehetősége, most már ezzel is számolni lehet. És feltesznek egy kérdést, amely a *Kiáltvány* determinista történelemfelfogásából elvileg nem következhetett volna: „átmehet-e az orosz obszcina, a föld ősrégi közös birtoklásának egyik, jóllehet erősen megrendült formája közvetlenül a közös birtoklás magasabb, kommunista formájába? Vagy ellenkezőleg, végig kell-e előbb mennie ugyanazon felbomlási folyamaton, amely a Nyugat történelmi fejlődését alkotja?” A kérdésre így felelnek: „ha az orosz forradalom jeladás lesz egy nyugati proletárforradalomra, úgy, hogy a kettő egymást kiegészíti, akkor a mostani orosz közös földtulajdon kiindulópontja lehet egy forradalmi fejlődésnek”.⁶

A „konkrét helyzet konkrét elemzése” során Lenin ugyanezt a „ha..., akkor” logikát követve jár el, s jut el egy sajátos szocializmus-felfogáshoz.

Természetesen nem tudjuk, hogy a „mesterek” hogyan reagáltak volna az oroszországi szocialista forradalomra és az azt kísérő jelenségekre, de – például Marxnak a párizsi kommünről alkotott véleménye alapján – feltételezhetjük, hogy maga a diktatúra, a kényszerintézkedések sora, a terror nem lett volna ellenükre. Más kérdés persze, hogy mit gondoltak volna a *párt* diktatúrájáról, illetve a „szocializmus építésének” szovjet gyakorlatáról. Másként fogalmazva: még csak találgatni sem tudjuk, hogy elfogadták volna-e az „élcsapat” diktatúráját az „ösztoneit” követő proletariátus fölött, mint ahogy azt sem, hogy követték volna-e Lenint azon az úton is, amely a „szocializmus építését” voltaképpen egy „új típusú államkapitalizmus” létrehozásával azonosította. Ehhez ugyanis gyökeresen át kellett volna értelmezni a paradigmájuk „tudományos megalapozását” adó „történelmi materializmust”, beleértve a jövőképet (az „emberiség felszabadítását” megvalósító kommunizmust), a folyamatot végrehajtó aktor kijelölését (az osztályá szerveződő – tehát „történelmi hivatására” ráébredő – proletariátus), de alighanem a „társadalmi fejlődés mozgatóerőiről” alkotott felfogásukat is.

⁶ Karl MARX – Friedrich ENGELS: *Előszó az 1882-es orosz kiadáshoz* = MEVM I., 3–4.

Nézzük meg röviden, hogyan különíti el magát a „demokratikus szocializmustól”, hogyan változik, milyen sajátosságokat vesz föl 1917 után a bolsevizmus. Mivel nem feladatunk a kommunista pártok történetének megírása, csupán Lenin néhány jellegzetes írására támaszkodva igyekszünk bemutatni a „diktatórikus szocializmus” kialakulásának folyamatát.

Az aktivizmus

Az orosz szociáldemokraták radikális szárnyát, a bolsevikokat kezdetben nem az elmélet, hanem a gyakorlat, az aktivizmus *mértéke* különböztette meg a szociáldemokrácia mérsékelt szárnyától. Lenin természetesen marxista volt; a társadalmi rendszer megváltozását, a kommunista társadalom eljövételét a társadalmi-gazdasági feltételek létrejötte nélkül elképzelhetetlennek látta. Ám azt bizonyosan kijelenthetjük, hogy a politikáról, a politika lehetőség-teremtő erejéről, korlátairól másként gondolkozott, mint a II. Internacionálé teoretikusainak döntő többsége. Talán már az 1905-ben kirobbant orosz forradalom idején is, de a világháború kitörése után bizonyosan.

Lenin 1923 legelején született, egy orosz szociáldemokrata szerzőnek az oroszországi forradalomról szóló írásához fűzött jegyzetében írja: „A szocializmus megteremtéséhez – mondja ön – civilizáltságra van szükség. Nagyon helyes. De miért nem lett volna szabad, hogy országunkban előbb megteremtsük a civilizáltságnak olyan előfeltételeit, mint a földesurak és az oroszországi kapitalisták kiűzése, s azután kezdjük meg a haladást a szocializmus felé? [...] Napóleon az írta: »On s’engage et puis ... on voit.« [Belevágunk, aztán meglátjuk.] A mi nyelvünkre szabadon lefordítva ez annyit jelent: »Először fogjunk bele a komoly harcba, aztán majd meglátjuk, mit tegyünk.« Nos, mi is először belefogtunk a komoly harcba 1917 októberében, s akkor aztán megláttuk a fejlődésnek olyan apró részleteit (a világtörténelem szempontjából ezek kétségtelenül apró részletek csupán), mint a breszti béke vagy az új gazdasági politika stb. S ma már nem fér hozzá kétség, hogy alapján győzelmet arattunk.”⁷

Úgy véljük, Lenin a politikai gyakorlat egy valóban fontos elemére hívja fel a figyelmet: a lehetőségek határai valóban csak a cselekvés során válnak nyilvánvalóvá a maguk teljességében, amint a meghozott döntés következményei is. Mondhatnánk, a jövő „titkai” – és hát a döntés mindig a jövőre irányul – teljességükben soha nem fürkészhetők ki, az előrelátás képessége mindig korlátozott. A döntéshozó – és ez nemcsak a politikában van így – valójában mindig kockázatot: vagy azt, hogy elszalaszt egy lehetőséget, vagy azt, hogy kísérlete kudarcba fullad. A kísérletezés a politikában is a megismerés nélkülözhetetlen eszköze. Más – és mind gyakorlati, mind morális szempontból nézve igen súlyos problémákat felvető – kérdés persze, hogy ez esetben nemcsak egy politikai mozgalom győzelme vagy veresége a tét, hanem a döntés emberek sokaságának sorsát,

⁷ Vlagyimir Iljics LENIN: *Forradalmunkról* = LENIN *Válogatott művei*, II. [a továbbiakban: LVM II.], Szikra, Budapest, 1954, 994–995.

életét is kockára veti. Természetesen e probléma nemcsak a szocialista mozgalmak kapcsán merül fel, e dilemmák a politikai gondolkodás állandó kísérőjelenségei.

Ugyanakkor úgy látjuk, hogy a „leninizmus” (a bolsevizmus) mégiscsak egy sajátos típust képvisel a marxizmusra alapozott szocialista mozgalmon belül. Egyrészt azt az állapotot, amit Lenin 1923-ban „győzelemnek” nevez, csakis a marxi alaptételek és előrejelzések mélyreható átértelmezésével lehet a szocialista forradalom győzelmének tekinteni. Majd látni fogjuk, hogy Lenin maga is fenntartásokkal teszi ezt; a „kapitalizmusból a kommunizmusba vezető átmenet” egy olyan szakaszáról beszél, amelyben voltaképpen a szocializmus *előfeltételeit* (a nagyipart, a népesség többségét kitevő „öntudatos” munkásosztályt, egyszóval a „fejlett kapitalizmust”) teremti meg. Ilyen „ugrás” lehetősége a „történelmi materializmus” alapelveiből bizonyosan nem következik. Maga Lenin is csak akkor „fedezte fel”, miután „belevágtak”, majd pedig szembesült a következményekkel.

Újdonság lesz az a politikai modell (a bolsevik párt vezette „szovjethatalom”) is, amely kinőtt az orosz szocialista forradalomból. A „proletárdiktatúra” ugyanis az állam helyébe lépő párt (az „állampárt”) diktatúrájaként valósult meg, kiváltva nemcsak az „opportunistát”, hanem a „forradalmi” szocialisták, így Rosa Luxemburg elutasítását is. Ez a politikai szerkezet bizonyosan nem a „többség demokráciáját” (és egyben a „kisebbség” feletti diktatúráját) testesítette meg, miként azt Marx és Engels – és talán egy ideig Lenin is – gondolták. A továbbiakban e „revízió” néhány elemét vesszük sorra.

A közvetlenül a forradalom előtt írt *Állam és forradalom* című brosúrájában az „újítások” alig érzékelhetőek; mondhatnánk, csak a későbbi történések ismeretében fedezhetők föl. A hangsúly inkább a forradalmiság és az opportunizmus szembeállítására, a „marxizmus elsőkélyesítői” ellen vívott harcra, a proletárdiktatúra elkerülhetetlenségének bizonyítására esik. Kétségtelen, hogy a „tudományos szocializmus” megalapítóinak írásaiban nem volt nehéz idézeteket találni tézisei alátámasztására. Utólag azonban sajátos értelmet nyernek azok a mondatok, amelyek a cselekvésről, a döntéskényszerről, a pilanat adta lehetőség megragadásáról, a politikai vezetés feladatairól szólnak.

„Mármost mekkora a politikailag öntudatos és tevékeny bérrabszolgáknak ez a hányada, amelynél nagyobbat a kapitalista társadalomban eddig sehol sem ismertek?” – teszi fel a kérdést, a legerősebb munkásmozgalommal rendelkező Németországra hivatkozva. „Egymillió szociáldemokrata párttag – 15 millió bérmunkásból! Hárommillió szakszervezeti tag – 15 millióból!” – adja meg a választ. És megvan a magyarázat is: „A mai bérrabszolgákat a kapitalista kizsákmányolás feltételei következtében annyira nyomja a nyomorúság és a szegénység, hogy »nem demokrácián jár az eszük« és »nem politikán jár az eszük«, hogy az események megszokott, békés folytatása mellett a lakosság többsége ki van rekesztve a társadalmi és politikai életben való részvételtől.”

Ha viszont így áll a helyzet, akkor „a kapitalista demokráciából [...] a továbbfejlődés nem halad egyszerűen, egyenesen és simán a »mind nagyobb és nagyobb demokrácia« felé, ahogy a liberális professzorok és a kispolgári opportunisták elképzelik. Nem. A további fejlődés, vagyis a kommunizmushoz való fejlődés, a proletariátus diktatúráján keresztül visz és nem is vihet más úton, mert a proletariátuson kívül senki sem képes arra, hogy a kapitalista kizsákmányolókat ellenállását letörje, s más úton ezt nem lehet

megvalósítani.” A megoldás tehát: „a proletariátus diktatúrája, azaz az elnyomottak élcsapatának uralkodó osztállyá szervezése az elnyomók elnyomására”.⁸

Ismételjük: lehetséges, hogy csak utólag látszik elméleti újításnak a szóhasználat, de az bizonyos, hogy Marx nem használta az „élcsapat” kifejezést, és nem osztállyá szervezésről, hanem – hangsúlyozva a folyamat spontán jellegét – osztállyá szerveződésről beszélt. Továbbá a proletariátust önálló entitásnak gondolta, nem pedig az „elnyomottak” élcsapatának. Mindenesetre Lenin szóhasználatában a „proletárdiktatúra” ekkor még nem a bolsevik párttal azonosított „élcsapat”, hanem az „elnyomottak élcsapatának”, a proletariátusnak diktatúrájaként jelenik meg.

A fentebb idézett szövegből azonban nemcsak az tűnik ki, hogy Lenin elszánta magát a cselekvésre, és kitörni készül a „passzív radikalizmus”, a „tétlen várakozás” elméletéből, ami véleménye szerint a II. Internacionálé, illetve a német szociáldemokrácia csődjéhez vezetett. Abból a tényből, hogy a munkásmozgalom a „bérrabszolgáknak” csak töredékét volt képes megszervezni, merőben más következtetést von le, mint az „opportunisták”. Ők ezt az „éretlenség” bizonyítékeként, tehát a cselekvés korlátjaként értelmezték, Lenin számára viszont feladatot jelöl ki: a szocialista forradalom, a hatalom megragadása éppen azért szükséges, hogy alkalmassá tegyék a hatalom birtoklására a proletariátust – azaz: „uralkodó osztállyá szervezzék”.

A „mivel kezdjük?” kérdésre válasza így szól: radikálisnak és elvhűnek kell lenni, azaz a pártnak meg kell ragadnia a hatalmat, hogy osztállyá szervezhesse a proletariátust, s ezáltal megteremtse „a kapitalizmusból a kommunizmusba vezető átmenet” politikai feltételét. Némileg leegyszerűsítve, a képlet tehát így módosul: előbb a párt diktatúrája, azután a proletariátusé.

A diktatúra „alanyának” megváltozásával a „tárgya” is változik. Lenin számára csakhamar világhossá válik: ez a diktatúra nem csupán az „elnyomók”, hanem az elnyomottak „öszönösségének” elnyomását is magára kell vállalja. Azaz: „belevágtak”, majd szembesültek a következményekkel – például a „felszabadított elnyomottak” ellenállásával –, amelyekre új válaszokat kellett találniuk.

A vérbeli politikus Lenint – akit pályája kezdete óta voltaképpen mindig a „mi a teendő?” kérdése foglalkoztatta – találatekonysága egy pillanatra sem hagyta el. Újra és újra nekilátott a „konkrét helyzet konkrét értelmezésének”, a „soron lévő feladat” kijelölésének. De azt hiszem, így is fogalmazhatunk: tapasztalatai nyomására kész volt megszabadulni korábbi előfeltevéseitől, és meglehetősen rugalmas volt az elvek, a doktrínák értelmezésében. Egyik kedvenc fordulatóval élve elmondhatjuk, Lenin valóban nem volt „rabja a frázisoknak”, miközben – ezt nincs okunk kétségbe vonni – nyilvánvalóan mélyen hitt az emberiséget felszabadító világforradalomban.

1918 márciusában így világítja meg „a magukat baloldaliaknak tartó fiatal barátainak” a „helyzetet”, ami a győztes forradalom eredményeképpen alakult ki. Előbb az „októbert követő nagyszerű diadalmenet” okaira tér ki: ez csak azért történhetett, „mert a sajátosan alakult nemzetközi konjunktúra ideiglenesen fedezett bennünket az imperializ-

⁸ Vlagyimir Iljics LENIN: *Állam és forradalom* = LVM II., 223–225.

mussal szemben. [...] forradalmunk – ez paradoxon, de igaz – szerencsés pillanatban tört ki”. Ám – oktatja a „megrészegült”, magukat „emberfeletti embereknek” tartó „intellektueleket” – e „diadalmenet” folytatására nem lehet számítani Európa nyugatabbra fekvő országaiban, hiszen „az objektív helyzet itt más, mint az orosz forradalomé, amelynek sajátossága az volt, hogy csak kihasználta a nemzetközi kapitalizmus átmeneti üzembizonyát, [...] a gép viszont azért mondta fel a szolgálatot, mert a két rablócsoporthoz összeütközött egymással. Itt is, ott is nőtt a forradalmi mozgalom, de kivétel nélkül valamennyi imperialista országban a legtöbb esetben még kezdeti szakaszán volt. Korántsem fejlődött olyan ütemben, mint a mi forradalmunk.”

Természetesen a következtést is levonja: „Aki gondolkozott az európai szocialista forradalom gazdasági előfeltételein, annak világosan látnia kellett, hogy Európában összehasonlíthatatlanul nehezebb megkezdeni, nálunk pedig összehasonlíthatatlanul könnyebb megkezdeni, de nehezebb lesz, mint ott, folytatni a forradalmat.” Így indokolja tehát, hogy a győztes forradalom után néhány hónappal „egy rendkívül nehéz, hirtelen történelmi fordulatot kellett átélnünk. [...] A diadalmenet időszakából át kell térnünk egy rendkívül nehéz és súlyos helyzet időszakába, melyet szavakkal, ragyogó jelzőszavakkal – bármennyire kellemes volna is ez – természetesen nem lehet elintézni.”

A vita tárgya ez esetben a Németországgal megkötött breszti béke elfogadtatása volt. A dilemmát Lenin valóban másként állította fel, mint a párton belüli „baloldali” ellenfelei. Érdeemes egy kissé részletesebben bemutatni érveit, hiszen itt fogalmazódik meg az a koncepció, amelynek alapján Oroszországban elkezdődik a „szocializmus építésének” korszaka.

„Ha a dolgot világtörténelmi viszonylatban nézzük, semmi kétség sem fér ahhoz, hogy forradalmunk végső győzelme, ha forradalmunk magára maradna, ha más országokban nem volna forradalmi mozgalom, reménytelen volna. Ha mi, a bolsevik párt, az egész dolgot egyedül vettük kezünkbe, azért vállaltuk magunkra, mert meggyőződésünk, hogy a forradalom minden országban érik, [...] és beérik. Mindezeketől a nehézségektől [...] az összeurópai forradalom szabadít meg bennünket. Amikor ebből az igazságból, ebből a teljesen elvont igazságból indulunk ki, és ezt tartjuk szem előtt, vigyáznunk kell arra, hogy ez az igazság ne váljon idővel frázissá, mert minden elvont igazság, ha azt minden elemzés nélkül alkalmazzák, frázissá változik. [...] Ahogy teljesen vitathatatlan az, hogy forradalmunk valamennyi nehézségén csak akkor leszünk túl, ha majd a szocialista világorradalom, amely most mindenütt érik – megérett, éppúgy teljesen képtelen az az állítás, hogy forradalmunk minden adott, konkrét, mai nehézségét el kell kenderítenünk azzal, hogy azt mondjuk: »A nemzetközi szocialista forradalomra teszem fel a tétet – csinálhatok akármilyen ostobaságot.« »Liebknecht kiránt a bajból, mert mindenképpen győzni fog.« Olyan kitűnő szervezetet teremt majd, úgy megszab majd mindent előre, hogy csak a kész formákat fogjuk átvenni, mint ahogy Nyugat-Európából készen vettük át a marxista tant.”

Lenin ezt az álláspontot kalandorságnak nevezi; olyan vágy vezérelte politikának, amely nem számol sem a feltételekkel, sem a következményekkel. Az adott pillanatban a „rendezett visszavonulást” ajánlja helyette.

„Ha nem tudsz alkalmazkodni, ha nincs kedved hason csúszni, sárban, nem vagy forradalmár, hanem fecsegő, – és nem azért ajánlom, hogy így közlekedjünk, mert nekem ez tetszik, hanem mert nincs más út, mert a történelem nem alakult olyan kelleme-sen, hogy a forradalom mindenütt egy időben ért volna meg.”

A „kalandorság” pusztulás, a „visszavonulás” vereség, de olyan, amely esélyt is ad. „Nem tudjuk, meddig tart majd a lélegzetvételi szünet – megpróbáljuk kihasználni a pillanatot. [...] Minden józanul gondolkozó ember megérti, hogy amikor ezt a békét aláírjuk, nem szüntetjük be a munkásforradalmat”.⁹

A hatalmat megragadó bolsevikok persze nem csak a háború kapcsán találták magukat szembe a tényekkel. Ezt bizonyítja, hogy néhány nappal a most ismertetett beszéd elhangzása után Lenin már arról is ír, mire kívánják felhasználni a „lélegzetvételi szü-netet”.

„Napjaink legfontosabb feladata” – írja – az, hogy el kell indulni „a töméntelen szenvedéstől, kintől, éhezéstől és elvadulástól a kommunista társadalom ragyogó jövője, az általános jólét és a tartós béke felé”. Konkrétabban fogalmazva: „bármilyen áron” el kell érni, „hogy Oroszország ne legyen többé szegény és erőtlen, hanem a szó igazi értelmében hatalmassá és gazdaggá váljon”.¹⁰

Még ugyanebben a hónapban egy nagyobb lélegzetű cikkben a „termelés megszerve-zését” jelöli meg a „szovjethatalom soron lévő feladatának”. Számunkra itt nem a konkrét javaslatok az igazán érdekesekek, hanem az, ahogyan Lenin a kormányzás feladatával szembesül.

Szokásához híven a problémát „világtörténelmi összefüggésekbe” helyezi, mondván: a polgári és a szocialista forradalmak között „gyökeres különbség” van. A polgári forradalmakban a „dolgozó tömegek” fő feladata a rombolás volt; a „társadalom szervezésé-nek” feladatát a burzsoá kisebbség végezte. Ez aránylag könnyű volt, nemcsak azért, mert a „kizsákmányolt tömegek” ellenállása szétforgácsoltságuk következtében gyenge volt, hanem azért is, mert „az anarchisztikusan felépített kapitalista társadalom fő szervező ereje a szélességében és mélységében ösztönösen növekvő nemzeti és nemzetközi piac”. Ezzel szemben a szocialista forradalomban „a proletariátus és a proletariátus vezette szegényparasztság fő feladata a pozitív, azaz az építő munka – ki kell építenie azoknak az új szervezeti viszonyoknak rendkívül bonyolult és finom hálózatát, amelyek felölelik az emberek tízmillióinak létfenntartásához szükséges termékek tervszerű termelését és elosztását”.

Jó marxistaként – s az alig fél évvel korábban megírt *Állam és forradalom* című művé-ben kifejtett gondolatainak megfelelően – e „finom hálózat” kiépítését és működtetését „mindenekelőtt a dolgozók többségének önálló történelmi alkotó munkája” eredmé-nyeként gondolja el; ami csak akkor történhet meg, „ha a proletariátus és a szegény-parasztság elegendő tudatosságot, eszmeiséget, önfeláldozást és állhatatosságot fog ta-núsítani”. Az állam új, szovjet típusának megteremtése a lehetőséget megnyitotta, ám

⁹ Vlagyimir Iljics LENIN: *Beszéd a háborúról és a békéről az OK(b)P VII. kongresszusán* [1918. március 6.] = LVM II., 336–350.

¹⁰ Vlagyimir Iljics LENIN: *Napjaink legfontosabb feladata* [1918. április] = LVM II., 353.

„a nehéz feladatnak csak kis részét oldottuk meg”. „A fő nehézség gazdasági téren van: meg kell valósítani a termékek termelésének és elosztásának legszigorúbb és mindenre kiterjedő nyilvántartását és ellenőrzését, fokozni kell a munka termelékenységét, *társadalmasítani* kell a termelést a *gyakorlatban*.” (Kiemelések az eredetiben.)

A *politikai* feladatokra térve azonban már csak a „kormányzó bolsevik párttól” beszél. „Mi, a bolsevikok pártja, *meggyőztük* Oroszországot. *Elhódítottuk* Oroszországot – a gazdagoktól a szegények számára, a kizsákmányolóktól a dolgozók számára. Most *kormányoznunk* kell Oroszországot. És a jelenlegi helyzetnek éppen az a sajátságosága, éppen az a nehézsége, hogy megértsük: a nép meggyőzésének és a kizsákmányolók katonai elnyomásának fő feladatáról a *kormányzás* fő feladatára való *átmenet sajátosságait*.” (Kiemelések az eredetiben.)

Az tehát nem kérdés, hogy ki kormányozzon, csupán az, hogyan tegye, milyen feladatokat lásson el az *átmenet* korszakában a kormányzó erő a célállapotként kitűzött „finom hálózatának” kiépülése és a tömegek tudatossá válása *előtt*.

Ha ezen a téren nem is a „visszavonulást”, de a „további támadás sikere érdekében” a tőke elleni támadás leállítását javasolja, hozzátéve: ezt „képletesen” kell érteni.

„Arról van szó, hogy megváltoztassuk gazdasági és politikai munkánk súlypontját. Eddig a kisajátítók közvetlen kisajátítását célzó rendszabályok álltak az előtérben. Most a nyilvántartás és ellenőrzés megszervezése kerül előtérbe azokban a gazdaságokban, amelyekben már kisajátítottuk a kapitalistákat, és valamennyi többi gazdaságban.” Megint csak „képletesen” szólva, Lenin a tőke ellen intézett „vörösgárdista roham” leállításáról beszél, részben azért, mert e roham már elérte célját, részben azért, mert más eszköz is rendelkezésre áll. „A kormányzás művészete nem veleszületett tulajdonsága az embernek – írja –, hanem csak tapasztalat útján sajátítható el. Akkor ezzel a tapasztalattal még nem rendelkezünk. Most ez a tapasztalat már megvan.” Ezért lehet tehát a „kormányzás módszereit” az „elnyomás módszerei” helyébe állítani.

Konkrét javaslatjai tényleg nem alapvetőek; voltaképpen a szakemberek, a szakmai tudás, a szakszerűség beemeléséről beszél a gazdaság irányításába, a közigazgatásba. Nyilvánvalóan számítva a pártján belüli ellenállásra (ami tényleg bekövetkezett), hosszan érvel amellest, hogy „tanulni kell a kapitalistáktól”, illetve hogy módszereik egy részét is át kell venni, így például azt, hogy a szakértők munkáját magas fizetésekkel kell honorálni. Nem vitatja, hogy ez „egy lépés visszafelé”; de mert közreműködése nélkülözhetetlen, „sarcot kell fizetni” a legyőzött kapitalistának.

Ebben az írásban többről még nincs szó. A „szakemberek” munkáját szigorú ellenőrzés alatt tartaná, folytatná az államosítást, fenntartaná, sőt kiszélesítené az állami monopóliumok körét. A burzsoázia „megsarcolásáról” sem mond le azzal a különbséggel, hogy ennek eszköze nem az elkobzás, hanem az „állandó és rendszeresen behajtott vagyon- és jövedelemadó” lenne. Tervezi a munkakötelezettség bevezetését, s egyáltalán a városi és falusi burzsoázia adminisztratív eszközökkel történő „bekerítését”. Az elnyomás módszerét továbbra is használni kívánja; a szövegben többször is felbukkan az „agyonlövés” mint az ellenőrzés, a „szabotázs” elleni küzdelem eszköze. Lehetséges persze – sőt: a történések fényében nagyon is valószínű –, hogy mélyebb gazdaságpoli-

tikai megoldások is járnak a fejében, ám itt a legfőbb hangsúly a „nyilvántartásra és az ellenőrzésre”, azaz az államigazgatás, a gazdaságirányítás eszköztárára esik.¹¹

A párton belüli vita kirobbanása, a „baloldali ellenzék” platformjának létrehozására reagálva azonban továbblép. Mondhatnánk, a támadásra ellentámadással válaszol: „baloldali gyerekességnek és kispolgáriasságnak” minősíti kritikusaiknak a „visszavonulást”, illetve a „tőke elleni támadás leállítását” bíráló állásponjtját.

Ki kell térjünk erre a vitára, mert jól szemlélteti a most tárgyalt, a bolsevikokat is megosztó dilemmát. A „baloldal” a forradalom folytatása mellett érvel, a „jobboldal” – azaz Lenin – viszont mintegy konszolidálni akarja az elért eredményeket.

Lenin hosszabban idéz a „baloldaliak” közzétett téziseiből: „Az oroszországi munkásforradalom nem »óvhatja meg magát« azáltal, hogy letér a nemzetközi forradalom útjáról, állandóan kerüli a harcot és visszavonul a nemzetközi tőke nyomása elől, engedményeket téve a »hazai tőkének«. Ebből a szempontból elengedhetetlen: erélyes nemzetközi osztálypolitika, amely egyesíti a szóval és tettel folytatott nemzetközi forradalmi propagandát, és a nemzetközi szocializmussal (nem pedig a nemzetközi burzsoáziával) való szerves kapcsolat megszilárdítása.”

Lenin szerint e javaslat nem más, mint tobzódás a frázisokban, hencegés és dicsekvés, a „megvadult kispolgár” mentalitásának kifejeződése, és nem politikai program. Maró gúnnyal jegyzi meg: „Ha valaki politikai vezetésre tart igényt, akkor tudjon gondolkodni a politikai feladatokon.” És „megmagyarázza”, hogyan juthattak a „baloldali kommunisták” a „deklaszálódott kispolgári értelmiség” szintjére: „azért, mert önök inkább bemagolják és emlékezetükbe vésik a forradalom jelszavait, semmint gondolkoznak rajtuk”.

Ebből a mentalitásból vezet le a „baloldaliak” szembenállását az általa javasolt politikai fordulattal. „Mosolyogtató frázisnak” ítéli téziseiknek erre vonatkozó mondatait, köztük azokat, amelyek „az épségben maradt termelési eszközök ésszerű felhasználását csak a legerélyesebb társadalmasítás mellett” tartják elképzelhetőnek, s nem a „burzsoázia és a kispolgári intellektuelek székértelői előtti” kapitulációt, „hanem a burzsoázia teljes szétzúzását és a szabotázs végleges letörését” jelölik meg a soron lévő feladatnak.

Róluk írja: „milyen erélyesek [...] és milyen keveset gondolkoznak!” Mit jelent ez: „legerélyesebb társadalmasítás?” – kezdi egy kérdéssel válaszáat. „Lehetünk erélyesek vagy nem erélyesek a nacionalizálás, az elkobzás kérdésében. De hiszen éppen az a bökkenő, hogy nem elegendő még a világ legnagyobb »erélyessége« sem a nacionalizálásról és az elkobzásról a társadalmasításra való áttéréshez. [...] A »baloldaliaknak« éppen az a balszerencsájük, hogy nem vették észre a »jelenlegi helyzet« lényegét, az áttérést az elkobzásokról (amelyek végrehajtása során a politikus legfőbb tulajdonsága az erélyesség) a társadalmasításra (amelynek megvalósítása más tulajdonságot követel a forradalmártól.” (Kiemelések az eredetiben.)

„Homéroszi kacajt” vált ki belőle a vád, hogy a szovjetköztársaságot „a jobboldali bolsevik elhajlás” következtében „az államkapitalizmus irányában való evolúció” fenyegeti.

¹¹ Vlagyimir Iljics LENIN: *A szovjethatalom soron lévő feladatai* [1918. április] = LVM II., 357–370.

Most tényleg tovább lép egy lépéssel a korábban idézett cikkhez képest, amikor elfogadja a vádat. „Arra azonban nem gondoltak – folytatja –, hogy az államkapitalizmus lépés lenne előre a szovjetköztársaságunkban most fennálló helyzethez képest.”

Az akarat határainak felismeréséről volna szó? Netán a szocializmus „elárulásáról”? – adja maga Lenin e szót a „baloldaliak” szájába. Természetesen nem. Csupán az történik, hogy a helyzetnek megfelelő megoldást keresi, mert meggyőződése, hogy a kellő okossággal azt meg lehet találni. Ha nem így, akkor úgy. Lenin számára nincs reménytelen helyzet; mi elhisszük neki, amit a békekötésről szóló vitában mondott: jobb esély híján folytatta volna a németekkel szembeni harcot, még ha az Urálig kell is visszavonulnia.

Az addig szerzett tapasztalatok feldolgozása, illetve a „konkrét helyzet konkrét elemzése” valóban új irányba indítja el Lenint. Ezen az úton a „marxi tanítások” már nem sok segítséget adtak. Tudva-tudatlan, akarva-akaratlan Lenin létrehozza a „leninizmust”. Ami egyrészt a „tudományos szocializmus” elvei közti szelekciót, másrészt ezen elvek új összefüggéseibe helyezését jelentette. Meggyőződése szerint bizonyosan marxistának tekintette magát továbbra is, de az is kétségtelen, hogy meglehetősen szabadsággal értelmezte és alkalmazta a tanokat – természetesen bizonyos keretek között. Úgy egyébként, ahogy ezt a kormányzati pozícióba kerülő politikusok tenni szokták, kötődjenek bár a szocialista, a liberális vagy bármely más ideológiához. A kormányzás ugyanis konkrét feladatokkal szembesíti a politikusokat. Fél évvel a hatalomátvétel után már úgy gondolta, lehetséges és szükséges is Oroszországot kormányozni.

Lássuk, hogyan próbálkozott Lenin e feladatok megoldásával.

A „baloldali kommunisták” „gazdasági tévedésének” gyökereit három félreértésre vezeti vissza. Nem értették meg, „milyen is tulajdonképpen a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet”, nem látják „a kispolgári ösztönösséget mint a szocializmus fő ellenségét országunkban”, végül: „amikor előszedik az »államkapitalizmus« madárijesztőjét, elárulják, hogy nem értik, miben különbözik gazdasági téren a szovjet állam a burzsoá államtól”.

Nos, ő elmagyarázza az értetleneknek mind a helyzetet, mind pedig a cél és a helyzet által kijelölt feladatokat. Először is azt, hogy a „szocialista szovjetköztársaság” nem azt jelenti, hogy Oroszország gazdasági rendje szocialista volna, csupán azt, hogy „a szovjet-hatalomnak eltökélt szándéka a szocializmusba való átmenet megvalósítása”. Aztán azt, hogy milyen is valójában Oroszországban a gazdasági rend. Mint írja, „különböző társadalmi-gazdasági formáknak” elemei keverednek benne. Felsorolást is ad: „a patriarchális, vagyis jelentős mértékben természetes paraszti gazdaság; a kistermelés (ide tartozik a gabonát eladó parasztnak többsége); a magángazdasági kapitalizmus; az államkapitalizmus; a szocializmus”. Ezek között túlsúlyban a „kispolgári réteg” van.

Kik között folyik a „fő harc”? – teszi fel aztán a kérdést. Válasza egyértelmű és per-döntő a feladat kijelölésében: „Nem az államkapitalizmus harcol itt a szocializmus ellen, hanem a kispolgárság plusz a magángazdasági kapitalizmus harcol itt vállvetve, együtt, mind az államkapitalizmus ellen, mind a szocializmus ellen. [...] Mi nagyon jól tudjuk, hogy a spekuláció gazdasági alapja az Oroszországban rendkívül nagyszámú kistulajdo-

nosi réteg és a magángazdasági kapitalizmus, amelynek minden egyes kispolgár egy-egy külön ügynöke. Tudjuk, hogy ennek a kispolgári szörnynek millió meg millió csápjá hol itt, hol ott fonja be a munkások egyes rétegeit, tudjuk, hogy a spekuláció az állami monopólium helyett betör társadalmi-gazdasági életünk minden hasadékán.” És figyelmezteti a „baloldali kommunistákat”: a spekulációt sem frázisokkal, sem kivégzésekkel nem lehet legyőzni; azt csakis az „államkapitalizmus” (értve ezen ekkor a gabonamonopóliumot, az ellenőrzött vállalkozókat és kereskedőket, „burzsoá szövetkezeteket”) és az „államszocializmus” (értve ezen ekkor az állami nyilvántartást és ellenőrzést) együttműködése fékezheti meg.

Így jut tehát el a következtetéshez: „Az államkapitalizmus óriási lépés lenne előre, még akkor is, ha [...] többet fizetnénk, mint most, mert a »tudományért« érdemes fizetni, [...] mert a rendetlenség, a bomlás, a ziláltság legyőzése mindennél fontosabb, mert ha a kistulajdonosi anarchia tovább tart, [...] feltétlenül elpusztít bennünket, [...] ezzel szemben, ha több sarcot fizetünk az államkapitalizmusnak, ez nem hogy nem pusztít el bennünket, hanem a legbiztosabb úton vezet el bennünket a szocializmushoz. A munkásosztálynak, amely megtanulta azt, hogyan védje meg az állam rendjét a kistulajdonosi anarchiával szemben, amely megtanulta azt, hogyan teremtsen meg a termelés nagyüzemi, az egész államra kiterjedő szervezetét államkapitalista elvek alapján, akkor [...] minden ütőkártya a kezében lesz, és a szocializmus megszilárdulása biztosítva lesz.”

A barát–ellenség megkülönböztetése egyértelmű: egyik oldalon a „kispolgári anarchia”, a másikon a „szovjethatalom”, amely az államkapitalizmusra és a szocializmusra támaszkodik mint „társadalmi-gazdasági formára”. Félnivaló – teszi hozzá – nincs az államkapitalizmustól. Egyrészt azért nem, mert „gazdaságilag összehasonlíthatatlanul magasabb rendű, mint a mostani gazdaságunk”. Másrészt azért sem, mert „a szovjetállam olyan állam, amelyben biztosítva van a munkások és szegényparasztok hatalma”.

Nem tudjuk – de talán nem is szükséges – eldönteni, hogy az elméletalkotás igénye, vagy csupán az érvelés erejének növelése vezérli, amikor újrafogalmazza a szocializmus jövőképét is.

„Hogy még jobban megvilágítsam a kérdést, idézem mindenekelőtt az államkapitalizmus legkonkrétabb példáját. [...] Németországban találjuk a junker-burzsoá imperializmusnak alárendelt modern nagytőkés technika és tervszerű szervezés »legtökéletesebb vívmányát«. [...] a militarista, junker, burzsoá, imperialista állam helyére tegyenek szintén államot, de más szociális típusú, más osztálytartalmú államot, szovjet államot, azaz proletárállamot, és megkapják a feltételeknek azt az egész összegét, amely a szocializmust adja. A szocializmus elképzelhetetlen a modern tudomány legújabb vívmányai szerint felépített nagytőkés technika nélkül, olyan tervszerű állami szervezet nélkül, amely az emberek tízmillióit kötelezi arra, hogy a legszigorúbban betartsanak egy egységes szabályt a termelés és termékelosztás terén. [...] A szocializmus ugyanakkor elképzelhetetlen, ha az államban nem a proletariátus van uralmon: ez szintén elemi igazság. És a történelem [...] olyan sajátzerűen alakult, hogy 1918-ra megteremtette a szocializmus két különálló felét egymás mellett [...]. Németország és Oroszország 1918-ban a legszemléletesebben testesítette meg a szocializmus feltételeinek – egyrészt ökonómiai,

termelési, társadalmi-gazdasági feltételeinek, másrészt politikai feltételeinek – anyagi megvalósulását.” (Kiemelések: Sch. I.)

A teória szintjén tehát világos a képlet: szocializmus egyenlő (német) államkapitalizmus plusz szovjethatalom. De ugyanakkor az orosz bolsevik párt „soron lévő feladata” is megfogalmazódik.

„Amíg Németországban a forradalom még késik a »megszületéssel«, a mi feladatunk az, hogy megtanuljuk a németek államkapitalizmusát, minden erőnkkel igyekezzünk átvenni, nem riadva vissza a diktatórikus módszerektől, mikor arról van szó, hogy ezt az átvételt még jobban meggyorsítsuk, mint ahogy Péter [I. Péter orosz cár] meggyorsította a nyugati eredmények átvételét a barbár Oroszország által, nem riadva vissza attól, hogy barbár eszközökkel harcoljon a barbárság ellen.”

A feladatot konkrétabban is meghatározza: „Oroszországban most éppen a kispolgári kapitalizmus van túlsúlyban, amelytől mind az állami nagykapitalizmushoz, mind a szocializmushoz ugyanaz az út vezet, mégpedig ugyanazon a közbenső állomáson keresztül, amelyet »a termelés és termékelosztás az egész népet felölelő nyilvántartásának és ellenőrzésének« nevezünk.” (Kiemelések az eredetiben.)

A hivatkozás a „szocializmus tanítómestereire” természetesen ez esetben sem marad el, de ez most némi magyarázkodó felhangot kap. Ők – írja Lenin – „nem ok nélkül hangsúlyozták az új társadalom »hosszas szülési fájdalmát«, jöllehet ez az új társadalom megint csak absztrakció, amely nem ölthet testet másképp, mint ilyen vagy olyan szocialista állam megteremtésére irányuló több különféle, tökéletlen konkrét kísérlet útján.”¹²

Ha jól értjük e megszorításokat, a Lenin javasolta megoldás az „elmaradottságból” következik. Az „államkapitalizmus” – amelyet, mint láttuk, megkülönböztet a szocializmus „társadalmi-gazdasági formájától” – voltaképpen a tőkés nagyüzemek belső igazgatási rendjének, működési mechanizmusainak, racionalitásának átvételét jelentené, azzal a különbséggel, hogy a gazdaság ezen szektorát a „szovjetállam” mintegy „össztőkésként” birtokolná. Célja pedig az lenne, hogy a növekedést, a hatékonyságot, az irányíthatóságot biztosítsa szemben a „kispolgári ösztönösséggel”, az „anarchiával”, ha tetszik, a „barbársággal”. Nyilvánvaló, hogy egy felülről irányított, bürokratikus szerkezetről van szó, nem pedig a „termelési viszony” értelmében vett „kapitalizmusról”. A koordinációt ugyanis az állam és nem a piac látná el Lenin ekkori elképzelései szerint. Úgy látszik, számára ez a feladat sem volt lehetetlen, hiszen az eszköz – a „szovjethatalom” és az akarat is megvolt.

A tudatosság

De mi történik azzal a feladattal, amit *A szovjethatalom soron lévő feladatai* című írásából már idéztünk: kiépíteni azoknak „az új szervezeti viszonyoknak rendkívül bonyolult és finom

¹² Vlagyimir Iljics LENIN: *A „baloldali” gyerekeségről és a kispolgáriasságról* [1918. május] = LENIN Művei, XXXVI., Kossuth, Budapest, 1972, 271–283.

hálózatát, amelyek felölelik az emberek tízmillióinak létfenntartásához szükséges termékek tervszerű termelését és elosztását”? Láttuk, erről úgy vélekedett, hogy ezt a „forradalmat csak a lakosság többségének önálló történelmi alkotó munkája valósíthatja meg”.

Ennek teljesítése aligha kerülhetett napirendre, amikor éppen a „kispolgári szörny” leküzdését jelölte ki a döntő feladatnak.

„Az állam, mely évszázadokon át a nép elnyomásának és kifosztásának szerve volt, örökül hagyta ránk a tömegek óriási gyűlöletét és bizalmatlanságát mindennel szemben, ami állami. [...] Feltétlenül bizonyos időbe telik, amíg a tömegek [...] megértik és megérik, hogy a termelés és a termékelosztás mindenre kiterjedő állami nyilvántartása és ellenőrzése nélkül a dolgozók hatalma, a dolgozók szabadsága nem maradhat fenn, az kapitalizmus jármába való visszatérés elkerülhetetlen. [...] Most különösen világosan látjuk, mennyire helyes az a marxista tétel, hogy az anarchizmus és az anarchoszindikalizmus burzsoá áramlatok, hogy ezen áramlatok milyen kibékíthetetlen ellentétben vannak a szocializmussal, a proletárdiktatúrával, a kommunizmussal. Az a harc, amely azért folyik, hogy beoltsuk a tömegekbe a szovjet, az állami ellenőrzés és nyilvántartás eszméjét, hogy ezt az eszmét valósággá változtassuk, hogy a tömegek szakítsanak az átkozott múlttal, mely arra tanította őket, hogy a kenyér és ruházat megszerzését »magánügynek«, az adás-vételt pedig olyan üzletnek tekintsék, amely »csak rám tartozik«, – ez a harc hatalmas, világtörténelmi jelentőségű harc, a szocialista tudatosság harca a burzsoá-anarchista ösztönösség ellen.” Amíg e harc tart, „nem tudjuk megtenni a második lépést, vagyis nem tudunk áttérni a termelésnek a munkások által való szabályozására”. Azaz: nem jöhet létre a „szocialista állam”, amely „csak mint termelő és fogyasztási kommunák hálózata jöhet létre”.¹³

Milyen állam tehát a létező szovjetállam, milyen politikai formáció, államszerkezet a proletárdiktatúra létező formája? A funkciója világos: „a szocialista tudatosság” győzelemre vitele „a burzsoá-anarchista ösztönösség” felett. Felépítése ebből következik: a mindentől „szabad” – azaz intézményi, jogi és morális korlátoktól egyaránt mentes – állam, amely a „végcél” megvalósítása érdekében korlátozni kíván minden „ösztönösséget”, minden spontaneitást. Ma ezt úgy mondanánk: a bürokratikus koordináció kiterjed minden életszférára, beleértve természetesen a gazdaságot is. Láttuk: a „kenyér és a ruházat megszerzését” és azok előállítását is kivonja a „magánügyek” kategóriájából. Kérdés persze, hogy akkor mi is maradhat meg ebben a szférában. Talán nem túlzás azt állítani, hogy ez a konstrukció voltaképpen az egyént semmisíti meg.

Úgy látjuk, hogy az *akarát* majdhogynem mindenhatóságába vetett hit mellett a „tudatosság” és az „ösztönösség” éles szembeállításában ragadhatjuk meg a bolsevizmus – a „diktatórikus szocializmus” – másik megkülönböztető jegyét. Mert Lenin számára a proletárdiktatúra nem csupán a burzsoázia elnyomását, hanem az állam mindenhatóságát jelenti az „ösztönösség”, azaz a saját vágyaik, érdekeik, szükségleteik, hajlamaik alapján cselekedni kívánó egyének és csoportok fölött. Igen messze áll tehát attól az állapottól, amit maga Lenin írt le válaszul Kautsky kritikájára: hogy ugyanis a szovjetállam a többség diktatúrája

¹³ LENIN: *A szovjethatalom soron levő feladatai*, 371.

a kisebbség felett. És nemcsak a „szociológiai” tények, a számszerűség alapján, hanem a lenini „valóságkonstrukció” alapján is. Az „élcsapat” – a „tudatosság” megtestesítője – maroknyi csoportként jelenik meg ebben az ábrázolásban is a „kispolgári ösztönösség” tengerében.

A probléma megértése végett vessünk egy pillantást a „demokratikus” és a „diktatórikus szocializmus” közvetlen vitájára.

Kautsky az 1918 nyarán megjelentetett, *A proletariátus diktatúrája* című brosúrájában a két szocialista irányzat közötti különbséget „két gyökerében különböző módszer: a demokratikus és a diktatórikus módszer ellentétére” vezeti vissza. Lenin másban látja a különbséget. *A proletárforradalom és a renegát Kautsky* című terjedelmes válaszában az igazi marxisták, az igazi szocialisták – azaz a forradalmárok – és a „renegátok”, a szocialista forradalom elárulói között húzza meg a választóvonalat.

Nem bocsátkozunk bele a sokszor szörszálhasogatásnak tűnő „exegézis” ismertetésébe, így fel sem tesszük a kérdést, hogy ki értelmezte helyesebben a vitázók közül Marx és Engels szövegeit. Már csak azért sem, mert természetesen itt sem eszmetörténeti, hanem politikai vitáról van szó; Kautsky *politikai* bírálatot gyakorol a bolsevizmus, Lenin pedig a „demokratikus szocializmus” – szóhasználata szerint a nem-bolsevista szociáldemokrata pártok opportunistáinak, árulására – fölött. Feladatunknak annak leírását tartjuk, hogy mit gondol Lenin a proletárdiktatúráról, pontosabban: a bolsevikok által kialakított „szovjethatalomról”.

Lenin mindenekelőtt elveti a demokrácia és a diktatúra szembeállítását, mondván: a „burzsoá demokrácia” „osztályszempontból” nézve voltaképpen „a bérrabszolgák feletti diktatúra”. És megfordítva: a proletárdiktatúra – miközben a burzsoáziát tényleg megfosztja politikai befolyásától – demokrácia, hiszen a „kizsákmányolt tömegeket bevonja a kormányzásba”. Tehát: „A proletár demokrácia milliószer demokratikusabb minden burzsoá demokráciánál; a szovjethatalom milliószer demokratikusabb a legdemokratikusabb burzsoá köztársaságnál.”

Lenin szerint a két „módszer” együtt jelenik meg, különösen a kiélezett helyzetekben, amikor is arról van szó, hogy melyik osztály birtokolja a hatalmat. A helyesen feltett kérdés tehát így hangzik: a burzsoázia vagy a proletariátus, a kizsákmányolók vagy a kizsákmányoltak, a gazdagok vagy szegények diktatúrája s egyben demokráciája-e? Aki ezt nem érti – írja –, az a marxizmus álláspontjáról a liberalizmus álláspontjára tért át: „a formális egyenlőséget (amely a kapitalizmusban velejéig hazug és képmutató) tényleges egyenlőségnek veszi”. Amikor Kautsky a „forradalmi erőszakot” ki akarja iktatni a proletárdiktatúra fogalmából, „tucatliberalist” csinál Marxból. „A renegát Bernstein a renegát Kautskyhoz képest iskoláskölyöknek bizonyult.”

További, hogy úgy mondjuk, „praktikus” érvei is vannak a diktatúra szükségessége, illetve az orosz bolsevikok gyakorlata mellett (például hogy csak egy országban jutottak hatalomra, s így a „kizsákmányolók”, akik nemzetközi támogatásra is számíthatnak, erősebbek maradtak, illetve hogy „a kevésbé fejlett középparaszti, kisiparosi stb. tömegekből való kizsákmányoltak egy része a kizsákmányolókat követi”), de ezek sorolásától most eltekintünk. Álláspontjának lényegét ugyanis már láttuk: elengedhetetlennek tartja a

diktatúra módszerének alkalmazását, azaz egy olyan hatalmi szerkezet kialakítását, „amelyet nem köt semmiféle törvény”.¹⁴

De hogyan épül fel az „állam berendezkedés” a proletárdemokrácia és a proletárdiktatúra egymással összefonódó, de mégis megkülönböztetett elveire?

Azt Lenin világossá teszi, hogy az átmenet állama nem a burzsoá államgépezet átvételét jelenti, beleértve a parlamentarizmust, az államigazgatás rendszerét, a gyülekezési vagy sajtószabadságot, a „polgárok törvény előtti egyenlőségét” – teszi maga idézőjelbe –, hiszen ezek a „polgári demokrácia képmutatását” testesítik meg.¹⁵ E gépezet „szétzúzását” elengedhetetlennek tartja, s helyébe a „szovjethatalmat” állítja, amely szerinte „a kizsákmányolt tömegeket bevonja a kormányzásba”. „A szovjetek maguknak a dolgozó és kizsákmányolt tömegeknek közvetlen szervezetei, amelyek megkönnyítik számukra azt, hogy az államot maguk rendezzék be és minden lehető módon kormányozzák. És a dolgozók *élcsapatának*, a városi proletariátusnak megvan az az előnye, hogy a nagyüzemek által a legjobban van egyesítve, a legkönnyebben választ és kíséri figyelemmel a megválasztottakat. A szovjet szervezet automatikusan megkönnyíti a dolgozók és kizsákmányoltak tömörülését *élcsapatuk*, a proletariátus körül.” (Kiemelések: Sch. I.)

A „szovjethatalom” – állítja Lenin – alulról felfelé építkező, kommün-típusú állam (tehát nem általános választásokra alapozott parlamentáris rendszer), amelyben – mintegy „természetes” előjog alapján – a városi proletariátust illeti meg a hegemonia. Ezáltal válik az „osztályuralom” eszközévé a „kizsákmányolók” ellenében.¹⁶

Az „élcsapat” meghatározása azonban még tovább szűkül. Az egy „harci (vagyis a harcban kialakuló, növekvő, erősödő) szervezet”, amely „állami szervezetté” alakul.¹⁷

Talán nem tévedünk, ha a *harci szervezetet* a bolsevik párttal azonosítjuk. Hisz ő maga idézi az adatot: a VI. szovjetkongresszus (1918. november) küldöttjeinek 97%-a e párt tagja volt.¹⁸

Feltevésünket maga Lenin is megerősíti. A „*Baloldaliság*” – a *kommunizmus gyermekbetegsége* című írásában, amelyben az újonnan alakuló kommunista pártokat oktatja a bolsevizmusra, a Németországi Kommunista Párt egyik baloldali csoportjának nyilatkozatát szedi ízekre. Többek között annak a kérdésnek felvetését, hogy „ki legyen a diktatúra hordozója: a kommunista párt-e, vagy a proletárosztály? [...] Elvileg a kommunista párt diktatúrájára, vagy pedig a proletárosztály diktatúrájára kell-e törekedni?”

„Már maga a kérdésnek olyan felvetése, hogy a »párt diktatúrája vagy az osztály diktatúrája? A vezérek diktatúrája (pártja) vagy a tömegek diktatúrája (pártja)?« – a leghiheletlenebb és legkilátástalanabb eszmezavarról tanúskodik” – kezdi válaszát. „Mindenki tudja, hogy a tömegek osztályokra oszlanak; [...] hogy az osztályokat rendszerint és a legtöbb esetben, legalábbis a modern országokban, politikai pártok vezetik; hogy a politikai pártokat általános szabályképpen a legtekintélyesebb, legbefolyásosabb, legtapasz-

¹⁴ Vlagyimir Iljics LENIN: *A proletárforradalom és a renegát Kautsky* [1918. október–november] = LVM II., 413–423.

¹⁵ *Uo.*, 425–427.

¹⁶ *Uo.*, 428–431.

¹⁷ *Uo.*, 443.

¹⁸ *Uo.*, 481.

taltabb, a legfelelősségteljesebb tisztségekre megválasztott egyének, úgynevezett vezérek többé vagy kevésbé állandó csoportjai vezetik. Mindez ábécé.” És ezen az sem változtat – folytatja –, hogy a „forradalom viharos menete” a megszokottól eltérő helyzeteket terem, s ennek megfelelően eltérő módszerek kerülnek előtérbe, így például „a vezérek csoportjának” kiválasztása „nem demokratikus” eljárásban történik. „Ha valaki odáig megy ebben a tekintetben, hogy a tömegek diktatúráját általában szembeállítja a vezérek diktatúrájával, értelmetlenséget és ostobaságot követ el, amin csak nevetni lehet.” És így zárja le bírálatait: „A párteszme és a pártfegyelem tagadása: idejutott az ellenzék. Ez pedig annyi, mint a proletariátus teljes lefegyverzése a *burzsoázia javára*.” (Kiemelések az eredetiben.)

Tudjuk, egy kommunista számára ennél nagyobb véték nem létezhet.

De további érvei is vannak a „párteszme” mellett, s ezek már túlmutatnak a párt belső fegyelmén. A „párteszme” tagadása „a kommunizmus szempontjából” azért is súlyos tévedés, mert akadályozza a kommunizmushoz vezető átmenet végbevételét – jelenti ki. A már ismert módon érvel, ám most kimond egy olyan tételt is, amely felsejlett korábban is, ám itt kimondatott: a párt diktatúrájára azért is szükség van, mert az „osztályérdeket” a proletariátussal szemben is meg kell védeni.

„Mi Oroszországban a kapitalizmusból a szocializmusba, vagyis a kommunizmus alsó fokára való átmenetnek első lépéseit éljük át [...]. Az osztályok, a hatalomnak a proletariátus által való meghódítása után még évekig megmaradtak [...]. Az osztályok megszüntetése nemcsak azt jelenti, hogy elkergetjük a földbirtokosokat meg a tőkéseket – ezt viszonylag könnyen elvégeztük –, jelenti azt is, hogy felszámoljuk a kisárutermelőket, márpedig a kisárutermelőket nem lehet elkergetni, nem lehet elnyomni, ezekkel össze kell fénni, ezeket csak igen hosszadalmas, igen lassú, óvatos szervezőmunkával lehet (és kell) átformálni, átnevelni. A kisárutermelők a proletariátust minden oldalról a kispolgáriság levegőjével veszik körül, áthatják vele, demoralizálják vele a proletariátust, aminek következtében a proletariátus soraiban állandóan kiújul a kispolgári gerinctelenség, szétforgácsolódás, individualizmus, az átmenet a lelkesedésből a csüggedésbe. A proletariátus politikai pártjában a legszigorúbb központosításra és fegyelemre van szükség ahhoz, hogy ezzel szembeszállhassunk, hogy a proletariátus szervező feladatát (már pedig ez a proletariátus fő feladata) helyesen, sikeresen, győzelmesen valóra válthassuk. A proletariátus diktatúrája szívós harc, véres és vértelen, erőszakos és békés, katonai és gazdasági, pedagógiai és adminisztratív harc a régi társadalom erői és hagyományai ellen. Milliók és tízmilliók szokásainak ereje – a legrettenetesebb erő. Acélos és harcgedzett párt nélkül, az osztály valamennyi becsületes elemének bizalmát élvező párt nélkül, olyan párt nélkül, amely figyelemmel tudja kísérni és befolyásolni tudja a tömegek hangulatát – ilyen harcot sikeresen vívni lehetetlen.”¹⁹

Majd részletesen leírja a „szovjethatalom” szerkezetét, kimondva, hogy e modell „általánosan alkalmazható, általános érvényű, általánosan kötelező”, tehát Nyugat-Európában is alkalmazandó mintának tartja.

¹⁹ Vlagyimir Iljics LENIN: „Baloldaliság” – a kommunizmus gyermekbetegsége [1920. május] = LVM II., 686–690.

„A diktatúrát a szovjetekbe szervezett proletariátus gyakorolja, amelyet a [...] bolsevik párt vezet.” Figyelmeztet arra, hogy a tagságot illetően szigorú szelekcióra van szükség, „mert egy kormányzó pártba elkerülhetetlenül karrieristák és csirkefogók igyekeznek befurakodni, akik nem érdemelnek egyebet, mint hogy agyonlőjék őket”. Beszámol arról is, hogy a pártnak 1920-ban 600 000 tagja volt, korábban jóval kevesebb (1917 áprilisában 80 000, júliusban 240 000, 1918-ban 270 000, 1919-ben 310 000 – a kötet szerkesztői jegyzete szerint). A pártot a kongresszuson választott Központi Bizottság vezeti, a „folyó munkát” még kisebb testületek, az öt-öt tagú, a Központi Bizottság által választott Szervező Iroda, illetve a Politikai Iroda irányítja. „Szóval a legteljesebb »oligarchiát« látjuk” – teszi hozzá ironikusan. „Köztársaságunkban egyetlen állami intézmény sem intéz el fontosabb politikai vagy szervezeti kérdést a párt Központi Bizottságának irányító utasításai nélkül.”

A párt „közvetlenül a szakszervezetekre támaszkodik”, amelyek „formailag pártonkívüliek”, „ténylegesen” azonban „minden vezető intézménye” „kommunistákból áll és végrehajtja a párt minden utasítását”. „Az eredmény, mindent összevetve, egy formailag nem kommunista, rugalmas és aránylag széleskörű, roppant hatalmas proletár apparátus, melynek révén a párt szorosán összekapcsolódik az osztállyal és a tömeggel, s amelynek révén, a párt vezetésével, megvalósul az osztály diktatúrája.” A szakszervezetek funkciói között felsorolja a „gazdasági” és a „katonai építőmunkát”, a „mensevikek elleni harcot”, akik „mindenféle ellenforradalmi csel fogásra tanítanak”, így például a „burzsoá demokrácia” védelmére, a szakszervezetek „függetlenségére” a „proletár államhatalomtól”, a „proletárfegyelem szabotálására”. Más funkciót – például az érdekvédelmet, részvételt az üzemek irányításában – nem említ meg.

Úgy tűnik, a „transzmissziós szíj” szerepét töltik be a „pártonkívüli munkás- és parasztkonferenciák” is, „amelyek révén „figyelemmel kísérjük a tömegek hangulatát, közelebb kerülünk hozzájuk, kielégítjük igényeiket, a legjobb munkaerőket a tömegek sorából állami tisztségekre nevezünk ki stb.”

„Továbbá, a párt egész munkája magától értetendően a szovjetek útján folyik, amelyek a dolgozó tömegeket, foglalkozási ágra való tekintet nélkül egyesítik. A kerületi szovjetkongresszusok olyan demokratikus intézmények, amelyeket s burzsoá világban még a legjobb demokratikus köztársaságok sem láttak eddig, és e kongresszusok révén (amelyeket a párt igyekszik minél nagyobb figyelemmel kísérni), valamint oly módon, hogy a faluba különböző tisztségekre állandóan öntudatos munkásokat vezénylünk, érvényre juttatjuk a proletariátus vezető szerepét a parasztság irányába, gyakoroljuk a városi proletariátus diktatúráját, rendszeresen harcolunk a gazdag, burzsoá, kizsákmányoló és üzérkedő parasztság ellen.”

„Ilyen a proletár államhatalom általános gépezete, »felülről«, a diktatúra gyakorlásának szempontjából nézve.”

Ezzel az államgépezettel szemben egyszerűen nevetségesnek tartja a „vezérek diktatúrája vagy a tömegek diktatúrája” kérdésfeltevést, olyannak, „mintha arról folyna a vita, hogy az embernek a bal lába hasznosabb-e, vagy a jobb keze”. Saját fogalmi rendszerünkbe zárva mi viszont nem tudjuk másként értelmezni az így leírt „proletárdiktatúrát”, mint egy felülről, végsősoron néhány (vagy éppen egy) „vezér” által irányított

hatalmi gépezetet, amely a „tömegek” (beleértve a proletárokat is) élettevékenységének szinte minden mozzanatát ellenőrzése alá vonja, és nem tűr meg maga mellett semmiféle pártot, szervezetet, öntevékenységet. Lenin nem tiltakozik egy ilyen értelmezés ellen. Maga írja „a nagyon kedves (és valószínűleg nagyobbrazt igen fiatal) kommunisták által kiagyalt” tervek bírálataként: a kommunizmus az öngazgatás felé halad ugyan, de „az emberek közötti munkamegosztás megszüntetése” előtt arra van szükség, „hogy minden irányban fejlett és minden irányban iskolázott embereket, olyan embereket neveljenek, tanítsanak és képezzenek ki, akik mindenhez értenek”. Ehhez viszont „sok-sok év” szükséges. Addig viszont ennek a centralizált gépezetnek kell kormányoznia a társadalmat.

„A politikai művészete (a kommunistáknál pedig feladatainak helyes megértése) éppen abban áll – mondja ki most már tételszerűen –, hogy helyesen kell megítélnie azokat a körülményeket és azt a pillanatot, amikor a proletariátus élcsapata sikeresen veheti kezébe a hatalmat, amikor ennek során és ezután elegendő támogatást kaphat a munkásosztály és a nem proletár tömegek elég széles rétegei részéről, amikor ezután módjában áll fenntartani, erősíteni, szélesebb alapokra fektetni uralmát azáltal, hogy a dolgozók mind szélesebb tömegeit neveli, tanítja és a maga oldalára állítja.”

Aziránt sem hagy kétséget, hogy e „nevelés és tanítás” a munkásosztály „elmaradotabb rétegeire” is vonatkozik. Idesorolja a „bizonyos fokig reakciós” szakszervezeteket, s azokat a dolgozókat is, akiknek „trade-unionista előítéletei” vannak. Éppen ezért Nyugat-Európában is nélkülözhetetlen a „proletariátus élcsapatának” – azaz a kommunistáknak – a diktatúrája, pontosan azért, mert ott a szakszervezetek „reakcióssága” még erőteljesebben nyilvánul meg. Ott „sokkal szélesebb szakszervezeti, szüklátókörű, önző, érdes lelkű, kapzsi, nyárspolgári, imperialista beállítottságú, az imperializmus által megvesztegetett és az imperializmus által megrontott »munkásarisztokrata« réteg alakult ki”. Nos, ezeket is át kell nevelni.²⁰

Lenin tehát alaposan „megújította” a marxizmust. A determinizmus és az akarat, a spontaneitás („ösztönösség”) és a tudatosság dilemmáját egyértelműen az utóbbi elemek javára döntötte el. Legalábbis az „átmenet” időszakában a *cselekvésnek* és a *cselekvőnek* (a kommunista pártnak, Lukács György megfogalmazásában: a „látható alakot öltött osztálytudatnak”) tulajdonított döntő jelentőséget.

A bolsevizmus mint a politika művészete

Gyakorlott, sokat próbált politikusként Lenin természetesen megtapasztalta az akarat korlátait; láttuk az imént, a „politikus művészetének” lényegét a körülmények helyes megítélésében, a cselekvés pillanatának felismerésében jelölte meg. Ha tetszik, „machievellista” volt, a szónak abban az értelmében is, hogy ismerte az „érdek-rationális” politikai cselekvés metódusait és metodikáját. Nem gondolta tehát, hogy a puszta akarat önmagában teremtő erő lehet; azt viszont igen, hogy az akarat nélkül az alkalom

²⁰ Uo., 692–697.

kihasználatlanul marad, s azt is, hogy a cselekvésnek van, lehet szerepe a lehetőségek megteremtésében is. Nézzük két példán, hogyan gondolkodott az akarat, a cselekvés szerepéről, a „kommunista feladatainak helyes megértéséről”.

A kommunista politika alapelveinek összefoglalása során kiindulópontként szögezi le: „A mi elméletünk nem dogma, hanem a cselekvés vezérfonala.” „A politikai tevékenység nem a Nyevszkij proszpekt járdája” – idézi Csernisevszkijt. Majd így folytatja: „Az orosz forradalmárok [...] megszámlálhatatlan áldozattal fizettek azért, hogy ezt az igazságot semmibe vették vagy elfelejtették. Mindenáron el kell érni azt, hogy Nyugat-Európa és Amerika baloldali kommunistái és a munkásosztály odaadó forradalmárai ne olyan drágán fizessenek meg ezért az igazságért, mint az elmaradt oroszok.”²¹

Hogyan kell tehát forradalmat csinálni? Először is „manőverezni” kell, ki kell használni az ellenfelek közötti ellentéteket, egyes csoportjainak „ingadozásait”, figyelmezteti a német kommunistákat.

Lenin így ír: „a kihasználás megköveteli, hogy azoknak az elemeknek, akik a proletariátus felé fordulnak, engedményeket tegyünk [...]. Ez hosszadalmas folyamat, és az a hebehurgya »határozat«, hogy »semmiféle kompromisszumot, semmiféle lavírozást«, csak árthat a forradalmi proletariátus befolyása erősödésének és ereje növelésének.”

A példa, melyen tételét bemutatja: a németországi „baloldaliak” ragaszkodása a versailles-i béke el nem ismeréséhez. Ez az álláspont helyes volt akkor, amikor „Magyarországon még nem dőlt meg a tanács hatalom, amikor még nem volt kizárva az a lehetőség, hogy egy bécsi szovjetforradalom segítséget fog nyújtani Tanács-Magyarországnak”. „Most [1920-ban] azonban a helyzet nyilvánvalóan olyan, hogy a németországi kommunistáknak nem szabad megkötniök a kezüket, és a kommunizmus győzelme esetére a versailles-i béke kötelező és feltétlen elvetését ígérniök.” Majd így vonja le a következtetést: „A burzsoáziának bármely nagy európai országban való megdöntése a nemzetközi forradalom szempontjából olyan előnyt jelent, melynek kedvéért el lehet és el is kell viselni – ha ez szükséges lesz – a versailles-i béke huzamosabb fennállását.”²²

„Lavírozni” tényleg szoktak a politikusok – és nemcsak a kommunisták.

És hogyan kell a sikeres forradalom alapfeltételét, a „forradalmi helyzetet” kialakítani? Most az angol kommunistáknak adott tanácsaiból idézünk. Ez esetben is lavírozni kell: kiélezni és kihasználni az ellenfelek táborának belső megosztottságát.

„A forradalom alaptörvénye, melyet minden forradalom és különösképpen a 20. század mindhárom orosz forradalma megerősít, a következő: a forradalomhoz nem elegendő az, hogy a kizsákmányolt és elnyomott tömegek belássák, hogy a régi módon lehetetlen tovább élniök és változást követeljenek; a forradalomhoz az is szükséges, hogy a kizsákmányolók ne tudjanak élni és kormányozni a régi módon. [...] Ezt az igazságot más szavakkal így fejezhetjük ki: a forradalom nem lehetséges általános nemzeti (a kizsákmányoltakat és a kizsákmányolókat egyaránt érintő) válság nélkül. Tehát a forradalomhoz először is azt kell elérnünk, hogy a munkások többsége (vagy minden eset-

²¹ *Uo.*, 717.

²² *Uo.*, 720–721.

re a tudatos, gondolkodó, politikailag aktív munkások többsége) teljesen megértse a forradalom szükségességét és kész legyen érte akár halálba menni; másodsor, hogy a kormányzó osztályok olyan kormányzati válságot éljenek át, amely a legelmaradottabb tömegeket is bevonja a politikába [...], meggyengíti a kormányt és lehetővé teszi, hogy a forradalmárok gyorsan megdöntsék.”²³

A győztes forradalomhoz jutás „menetrendjét”, az egymást követő feladatok sorrendjét, illetve a feladathoz rendelt eszközöket és eljárási módokat is meghatározza: „Amíg arról volt szó (és amennyiben még mindig arról van szó), hogy a proletariátus élcsapatát nyerjük meg a kommunizmus számára, addig és annyiban a propaganda állt, illetőleg áll az első helyen. [...] Amikor azonban a tömegek gyakorlati akciójáról, [...] milliós hadseregek elosztásáról, az adott társadalmat alkotó osztályerők összességének a végső és döntő harc céljából való felsorakoztatásáról van szó, itt pusztán propagandista módszerekkel [...] már semmihez nem kezdhetünk. [...] Itt nemcsak azt a kérdést kell feltennünk magunknak, hogy meggyőztük-e a forradalmi osztály élcsapatát, hanem azt is, hogy az adott társadalom valamennyi osztályának, feltétlenül és kivétel nélkül valamennyi osztályának történelmileg cselekvőképes erői úgy oszlanak-e meg, hogy a döntő ütközetet teljesen megéretnék lehet tekinteni, olyan értelemben, hogy (1) a velünk szemben álló ellenséges osztályerők már mind eléggé tanácstalanok, eléggé hajba kaptak egymással, eléggé legyengítették egymást az erejüket meghaladó harcokban; hogy (2) valamennyi ingadozó, tétovázó, állhatatlan közbeeső elem, azaz [...] a kispolgári demokrácia eléggé leleplezte magát a nép előtt és gyakorlati csődjével eléggé szégyent vallott; hogy (3) a proletariátus soraiban a burzsoázia elleni legerélyesebb, halált megvetően bátor forradalmi akcióknak kedvező tömeghangulat kapott lábra és vált hatalmassá. Akkor aztán a forradalom megérett, akkor győzelmünk, ha helyesen vettük számba valamennyi fentebb jelzett feltételt és helyesen választottuk meg a pillanatot – biztosítva van.”

Konkrét példát is hoz: „A Churchillek és Lloyd George-ok – ezek a politikai típusok elenyésző nemzeti különbségekkel minden országban fellelhetők –, továbbá a Hendersonok és a Lloyd George-ok közötti nézeteltérések teljesen lényegtelenek és jelentéktelenek a tiszta, vagyis az *absztrakt*, azaz a gyakorlati, tömegjellegű politikai akciókra meg nem érett kommunista mozgalom szempontjából. A tömegek *gyakorlati* akciójának szempontjából azonban ezek a különbségek igen-igen fontosak.”²⁴

Megint azt mondhatjuk: a döntést hozó politikusoknak tényleg számításba kell venniük a politikai erők konkrét megoszlását, nem elégedhetnek meg absztrakciókkal. Így is fogalmazhatunk: nem kell feltétlenül Machiavellit olvasnia egy politikusnak ahhoz, hogy „machiavellistává” váljon abban az értelemben, hogy realistiként, a gyakorlat szempontjából is szemlélje és értelmezze azokat a viszonyokat, amelyek közt döntéseit meghozza. Ami persze nem feltétlenül kell azt is jelentse, hogy a „végcél” semmivé válik.

Láthatjuk, Lenin valóban másként, sokkal konkrétan közelít a forradalom problémájához, mint Marx és Engels. Nem a gazdasági, hanem a politikai folyamatokra koncent-

²³ *Uo.*, 730.

²⁴ *Uo.*, 738–739. (Kiemelések: Sch. I.)

rál, nem a társadalom fejlődésének „törvényszerűségeire” figyel, hiszen azokat evidenciának tartja, hanem a „politikai helyzetre”, annak változásaira. Feltesszük, azért is, mert Marx és Engels az események *után* vonták le a következtetéseket, Lenin pedig a cselekvésben részt vevő politikus módján, döntési helyzetekben gondolkodik. Itt tényleg van tere az akaratnak; enélkül a döntés nem szülehet meg, a cselekvés folyamata nem indulhat el.

De mekkora ez a tér? Mi már tudjuk, hogy Nyugat-Európában szűkebb volt, mint Lenin gondolta. Talán azért, mert itt a „kizsákmányolóknak” és a „kizsákmányoltaknak” egyaránt nagyobb volt a mozgástere, s ezért a „kizsákmányoltak” forradalmasításának esélye csekélyebb volt, mint Oroszországban. És talán azért is, mert a „forradalmárok” elszántsága sem volt annyira erős. Nem feltétlenül azért nem, mert „megvesztegették” őket, hanem azért sem, mert „civilizáltságuk” és demokratikus meggyőződésük elzárta előlük azoknak a „barbár” eszközöknek az alkalmazását, amelyek felhasználásával (esetleg) követhették volna „lenini utat”. A szociáldemokraták többsége elutasította a „pártiktatúrát”; azoknak viszont, akik magukra vállalták volna az „élcsapat” szerepét, támogatottság hiányában csak kudarcba fulladó kísérletekre futotta.

Már említettük, hogy a lenini „revizionizmust” nemcsak a „demokratikus szocializmus” elvét megfogalmazó „renegát” szociáldemokraták utasították el, hanem az olyan „forradalmi szocialisták” is, mint Rosa Luxemburg, aki a „burzsoáziával” szemben gyakorolt erőszakkal egyetértett, azt azonban nem fogadta el, hogy a munkáspártok *egyikének* diktatúrája azonos lenne a „proletariátus diktatúrájával”. A húszas évek elején még a bolsevik párton belül is létezett egy-egy ellenzéki csoport, amely mást gondolt a „munkáshatalom” megvalósulásáról, a feladatok sorrendjéről vagy a felhasznált eszközökről, mint a leninisták.

Úgy tűnik, a húszas évek legelején Lenin ráébredt, hogy Nyugat-Európában nem alakult ki a „forradalmi helyzet”. Ez nem azt jelentette, hogy lemondott volna az esély kereséséről, de azt mindenképpen, hogy „a konkrét helyzet konkrét elemzéséből” levonta a következtetést: mind a „világforradalomnak”, mind a szovjethatalomnak újabb „kísérletbe” kell kezdenie.

Oroszországra nézve az „új helyzet” felismerése a „kormányzás művészetének” problémájaként jelent meg. Konkrétan: milyen gazdaságpolitikát folytasson a szovjethatalom abban a helyzetben, amelyben egyfelől nem számíthat a fejlett világban lezajló, győztes forradalom segítségére, másfelől pedig az orosz társadalom jelentős részében, de még a proletariátuson belül is a „fáradtság” jelei mutatkoznak, mint azt az 1921 februárjában kirobbant kronstadti felkelés is jelezte.

1921-ben a kommunista párton belül új viták kezdődtek a követendő útról. A szövevényes történetben felvetődő dilemmákat s azok megválaszolására tett erőfeszítéseket egyetlen példa kapcsán igyekszünk bemutatni; Lenin érvelését vesszük szemügyre az 1921 tavaszán meghirdetett „új gazdaságpolitika” (*novaja ekonomicseszkaja polityika*, a továbbiakban: NEP) kapcsán.

A kiindulópont – mint már megszokhattuk – a „konkrét helyzet konkrét elemzése”.

Egyik beszédében így teszi fel a kérdést: „ki ellen folytatjuk egyik végső harcunkat?” A válasz megadása során leírja az „erők eloszlását”, amelyeknek harca „megszabja mind

a szovjethatalom sorsát, mind pedig általában a proletárforradalomnak [...] menetét és fejlődését, melynek célja a tőke megdöntése Oroszországban, valamint a többi országban”. Elveinek megfelelően tehát a „világforradalom” perspektívájába helyezi ez esetben is az elemzést.

Három erőt különböztet meg. Az egyik a proletariátus. Az állapotában bekövetkezett változását ekként összegzi: „ma ez az osztály különösen fáradt és kimerült és különösen elgyötört”. A második erő: a kispolgárság, a kistermelők, túlnyomó részben a parasztság. Ez az erő „az ingadozás ereje”, de ugyanakkor – „a földbirtokosok és kapitalisták megsemmisítése után” – az „egyetlen osztály, mely szembe tud helyezkedni a proletariátussal”. Önálló politikára azonban nem képes: „vagy a proletariátus vezetésével, vagy a kapitalisták vezetésével” vesz részt a politikában. Ha a proletariátus nem tudja vezetni, akkor a burzsoázia vezetése alá kerül. Ez az erő is „különösen kifáradt”, azért is, mert a „forradalom terhei” neheztedek vállára. Érthető – mondja –, hogy e csoporton „úrrá lett a kétségbeesés”, hiszen nem is gondolhatott helyzetének megjavítására. A harmadik erő, a földbirtokosok és a kapitalisták „most nem láthatók” Oroszországban, de léteznek. E pillanatban – utal a kronstadti felkelésre – a jelszavuk: „szovjethatalom bolsevikok nélkül”. A fő ellenség tehát „a kispolgári ösztönösség”, hiszen ez teremti meg az alapot az utóbb említett két erő együttes fellépésére. A harc tétje a „proletárhatalom” – értsd: a bolsevik párt vezető szerepének – megőrzése. Eszköze pedig: „Minden lehető el kell követnünk, hogy könnyítsünk ennek a tömegnek a helyzetén.”²⁵

Világos azonban, hogy ez a helyzetleírás a feladatból és a választott módszerből következik. Érvként szolgál egy fordulathoz, az új gazdaságpolitika elfogadtatásához. Lássuk tehát, mi módon képzel el most a „kispolgári ösztönösség” elleni harcot.

A *terményadóról* című programadó írása a már korábban idézett *A „baloldali” gyerekeségről és a kispolgáriasságról* című, 1918 tavaszán megjelent brosúrájára utal vissza, amelyben az „államkapitalizmus” bevezetésére tett javaslatot. Most azonban alaposan átírja akkori terveit.

Önkritikával kezdi: „Kiderült, hogy a határidők hosszabbak, mint akkoriban feltételeztük.” Az akkor bevezetett intézkedések a gazdaság rossz állapota, a polgárháború okozta nehézségek miatt nem érték el társadalompolitikai célt. Éppen ellenkezőleg: „a kistulajdonosi, kispolgári »ösztönösség« megerősödött”. Így a „helyzet” úgy alakult, hogy „elodázhatatlanul szükségessé vált, hogy haladéktalanul, a legerélyesebb, egészen rendkívüli intézkedések útján javítsunk a parasztság helyzetén és növeljük a termelőerőt”. Mint az imént láttuk, volt egy másik érv is: Kronstadt figyelmeztetése.

Az intézkedések tényleg „egészen rendkívüliek” voltak a korábbiakhoz képest: az új programban a parasztság helyzetének javítása megelőzte a proletariátus helyzetének javítását. Részben azért, mert „parasztagazdaság termelőerejének” fokozása nélkül az utóbbi sem lenne elérhető, de azért is, mert az utóbbi azt jelentené, „hogy a munkások szűk körű szakmai érdekeit osztályérdekeik fölé helyezzük, azt jelentené, hogy a munkások

²⁵ Vlagyimir Iljics LENIN: *Beszéd a közlekedési munkások oroszországi kongresszusán* [1921. március 27.] = LVM II., 810–819.

közvetlen, pillanatnyi, részleges előnyeiért feláldozzuk az egész munkásosztály érdekeit, a munkásosztály diktatúrájának érdekeit”. Lenin nyilván úgy gondolta, hogy az „öntudatos” – de legalábbis öntudatosabb (és persze, könnyebben ellenőrizhető, sokkal kisebb létszámú) – ipari munkásság várhat „szűk körű” érdekei kielégítésére.

De „rendkívüli” a megoldás logikája is: „az egész terményfelesleg kötelező beszállításának helyettesítése a terményadóval, amely – az adó lefizetése után – együtt jár a szabad kereskedelemmel, legalábbis a helyi gazdasági forgalomban”.

A változás valóban mélyreható: „A terményadó nem egyéb, mint a végtelen nyomor, a pusztulás és a háború által ránk kényszerített sajátos »hadikommunizmusról« a helyes szocialista termékcsere-re való átmenet egyik formája.” Az indoklást tehát azonnal „elmélette” transzformálja: „Ez utóbbi viszont a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet egyik formája, olyan sajátosságokkal, amelyek abból fakadnak, hogy a lakosság között túlsúlyban van a kisparasztság.”

De mondhatnánk, még ennél is mélyebb a fordulat. Megtörtént az 1918 tavaszán kifejtett „államkapitalizmus” koncepciójának átfogó korrekciója. Lenin nem kertel. Elismeri, hogy nem képesek „egy csapásra helyreállítani a nagyüzemi, gyáripari, állami, szocialista termelést”, ezért van szükség arra, hogy „bizonyos fokig segítsünk helyreállítani a kisipart, amelynek nincs szüksége gépekre, [...] sem állami, sem nagy nyersanyag-, fűtőanyag- és élelmiszertartalékokra”. A következményeket is felfedi: „egy bizonyos (ha mindjárt csak helyi) kereskedelmi szabadság alapján újjáéled a kispolgárság és a kapitalizmus”.

A „kispolgári ösztönösség” elleni harc eszköze tehát már nem a kisgazdaság visszaszorítása – a gabonakereskedelem állami monopóliuma –, hanem kihasználása, legalábbis egy ideig. Ezen az alapon gondolja el ugyanis – mint a fejlett nagyipar feltételét – az ország villamosítását. És – ami még ennél is fontosabb számára – a „proletárhatalom” fenntartását. Mert az a párt – jut el a felismeréshez – „ostobaságot és öngyilkosságot követne el”, amely egy kisparaszti országban „megtiltaná” a magáncserének, „vagyis a kereskedelemnek, vagyis a kapitalizmusnak bármilyen fejlődését”, „mert ez a politika gazdaságilag lehetetlen”, „mert az ilyen politikával próbálkozó pártok feltétlenül hajótörést szenvednek”. A cél most így alakul: „igyekezni fogunk azt [mármint a kapitalizmust] az államkapitalizmus medrébe terelni”.²⁶

Bennünket a NEP természetesen nem gazdaságpolitikai koncepcióként foglalkoztat, így nincs szükség részletes bemutatására. A mi kérdésünk az, hogyan illeszkedik be Lenin társadalomátalakító terveibe, és milyen változásokat hoz az 1921-ben megkezdett fordulat.

Lenin nyomán egy képletbe is illeszthetjük az 1917 októberétől 1921 áprilisáig tartó időszak során bekövetkezett változásokat. Ő írja egy helyen az ország „villamosításának” terve mellett érvelve: „szovjethatalom plusz villamosítás = szocializmus”. Nos, az eltelt négy évben az egyenlet első eleme változatlan, a második időről időre változó, az eredmény ugyanaz, bár a szó konkrét jelentése némiképp módosul. Az egyenlet második

²⁶ Vlagyimir Iljics LENIN: *A terményadóról* [1921. április 21.] = LVM II., 836–840.

tagja lehet az „ellenőrzés és a nyilvántartás” megszervezése (például az *Állam és forradalom*-ban, 1917), lehet az „államkapitalizmus” (például A „baloldali” *gyerekességről és a kispolgáriasságról* című írásában, 1918), lehet a technikai fejlődés (ez újra és újra előbukkan), és végül lehet a szakpolitikák egy olyan komplexuma, amely a kormányzás több területét érinti, magában foglalva a magánkapitalizmust is. A NEP „képlete” ilyen. Nézzük meg kissé részletesebben.

Részét képezi – akárcsak 1918-ban – az államkapitalizmus, de ennek jelentése módosul. Lenin most már négy „váltfaját” különbözteti meg: a koncessziót, a szövetkezeti kapitalizmust, a kereskedelmi kapitalizmust – ahol az állam bizományi járulékot fizet a kapitalistának az állami termékek eladásáért és a kistermelő termékeinek összevásárlásáért – s végül a bérletet, amikor az állam bérbe adja a kapitalista vállalkozónak a tulajdonában lévő üzemet, ipartelepét, erdőt vagy földeket. Úgy tűnik, hogy 1923-ban ez utóbbi kettőnek tulajdonít nagyobb jelentőséget. „Közvetítő láncszemeknek” tekinti ezeket, amelyek Oroszország „félvad” területeit is összekapcsolhatják „a kultúrával, a kapitalizmussal, a nagyiparral, a nagyvárossal”. Elképzelhetőnek tartja ugyan, hogy e területeken is lehetséges „közvetlenül” áttérni a szocializmusra, de csak akkor, ha végbemegy a nagyarányú technikai fejlődés, a villamosítás. Ehhez azonban – írja – legalábbis tíz évre van szükség; addig szükség van a kapitalizmus elemeire mint „közvetítő láncszemekre”, amelyek megkönnyíthetik az átmenetet „a patriarchális viszonyokról, a kistermelésről a szocializmusra”. És itt Lenin ismét jelentős „újítást” hajt végre. Elvi élel jelenti ki: hibás az a fajta okoskodás, miszerint „a kapitalizmus rossz, a szocializmus jó”. „Helyesen” így kell fogalmazni: „A kapitalizmus rossz a szocializmushoz képest. A kapitalizmus jó a középkori viszonyokhoz képest, a kisüzemi termeléshez képest, a kistermelők szétforgácsoltságával együtt járó bürokratizmusához képest.” Arra számít tehát, hogy a kapitalizmus fogja „közvetítő láncszemként” összekötni a kisüzemi termelést a szocializmussal.

Mivel az igazgatás kérdése éppen a „magánkapitalizmushoz” kapcsolódva jelenik meg a szövegben, a bürokrácia problémája is átértékelődik. Mondhatnánk, van „rossz” bürokrácia és van „jó”. A „rossz” jellemzői: „a kommunistákhoz dörgölődő régi hivatalnokok, földbirtokosok, burzsoák és egyéb söpredék visszaélései, akik helyenként a legocsmányabb gazságokat és aljasságokat követik el és csúfot úznak a parasztságból”. „Itt terroristikus tisztogatásra van szükség: a helyszínen kell ítélkezni és minden teketória nélkül föbe kell löni őket.” Ezzel szemben a „jó” bürokrácia jellegzetessége „a munkások és parasztek szükségleteinek messzemenő figyelembevétel, a gazdaság színvonalának emelésére való törekvés, a munka termelékenységének fokozása, a mezőgazdaság és az ipar közötti helyi áruforgalom fejlesztése”. A terv részét képezi tehát az igazgatási „apparátus” átszervezése, a központi és a helyi igazgatás közötti viszony átalakítása, az új feladatokhoz illő képességek kialakítása. Továbbá: a jogszerűség feltételeinek megteremtése.

„Mellesleg” ugyanis megjegyzi: „A »szabályszerű« kereskedelmet, amely nem vonja ki magát az állami ellenőrzés alól, támogatnunk kell [...]. Ámde a spekulációt nem lehet megkülönböztetni a »szabályszerű« kereskedelemtől, ha a spekulációt a politikai-gazdaságtani értelemben vesszük. A szabad kereskedelem nem egyéb, mint spekuláció – nevetséges volna e fölött szemet hunyni. [...] A spekulációról szóló valamennyi törvényt

felül kell vizsgálni és át kell dolgozni.” Azaz: az igazgatást, a felügyeletet, az igazságszolgáltatást törvényes alapokra kell helyezni.²⁷

Ez nem kevesebbet jelent, mint hogy a „hadikommunizmusnak” nemcsak gazdaságpolitikája, hanem államigazgatási rendszere is megváltozna.

De van olyan elem is, ami nem változik. Egyrészt a cél – a szocializmus. Módosulás azonban mintha itt is történe. Az „átmenet” időszaka tagoltabbá válik. Egy eddig nem jelezett szakasz körvonalazódik a „szocializmus építésének” szakaszán belül: a „szocializmus alapjainak” lerakása. Nyilván azért, mert e nélkül nem volt fenntartható az elmélet koherenciája; meg kellett teremteni egy olyan konstrukciót, amely beilleszthetővé teszi a „kapitalizmus építését” a „szocializmus építésének” folyamatába. Kétségtelen, ez is egyik eleme a „leninizmus” újításainak, amit talán nevezhetünk a „tudományos szocializmus” instrumentalizációjának is. Ezzel a módszerrel ugyanis minden ellentmondást fel lehet oldani. Igaz viszont ugyanakkor az is, hogy az elmélet ezáltal megszűnik a „cselekvés vezérfonalának” lenni, csupán a legitimáció eszközeként szolgál. A „megideologizál” szószülemény pontosan kifejezi a „marxizmus” funkciójának megváltozását.

És egyáltalán nem változik a „szovjethatalom” lenini felfogása: a „proletárdiktatúra” azonosítása a bolsevik párt diktatúrájával. A most ismertetett cikk befejező részében Lenin ezt habozás nélkül kimondja.

Politikai elemzésének középpontjában a kronstadti „lázadás” áll, egyértelművé téve, hogy a gazdaságpolitikai változások okai is innen származnak. Láttuk már, hogy ezt az eseményt is a kistermelő „természetéből”, a „politikai ingadozásból” vezeti le.

„A kronstadti eseményekben éppen a kispolgári elemek ingadozása a legjellegzetesebb. Nagyon kevés itt a teljesen kialakult, világos és határozott mozzanat. Zavaros jelszavak: »szabadság«, »szabadkereskedelem«, »felszabadulás«, »Szovjethatalom bolsevikok nélkül«, vagy új szovjetválasztások, vagy szabadulás a »párt diktatúra« alól és így tovább és így tovább.” Számunkra nem tűnik olyannyira zavarosnak a kép, de Lenin szövegét figyelmesen olvasva jól látható, hogy számára sem az. Pontosán látja, hogy a bolsevikok által megalkotott „szovjethatalom” léte vagy nem léte a tét.

„A bolsevikok óriási munkával, kétségbeesett harcban kikovácsolták a proletariátus kormányzásra képes élcsapatát, megteremtették és megvédték a proletariátus diktatúráját, s Oroszországban négy év tapasztalatai és gyakorlata után napnál világosabbá lettek az osztályerőviszonyok. Az egyedül forradalmi osztály acélkemény, megedzett élcsapata, az ingadozó kispolgári ösztönös erők és [...] a kapitalisták, földbirtokosok, akiket az egész világ burzsoáziája támogat. A dolog napnál világosabb.”

„Harmadik út” nincs. „A szétforgácsolt kistermelőt, a parasztot gazdaságilag és politikailag vagy a burzsoázia egyesíti, [...] vagy pedig a proletariátus.” A proletariátus viszont ezt csak úgy teheti meg, ahogy a bolsevikok tették: „Csakis a proletariátus megacélozott élcsapata képes arra, hogy szilárdságát megőrizze és az ingadozásoknak ellenálljon.” A kormányzás módszerein lehet változtatni, a hatalmi szerkezeten azonban nem.

²⁷ *Uo.*, 842–848.

Nem lehet szó az általános választójogra alapozott parlamentarizmusról, nem lehet szó a politikai szabadságjogok biztosításáról; „a mensevikeknek és az eszereknek a börtönben a helyük” – jegyzi meg. „Aki parlamentarizmust, alkotmányozó gyűléssdit, pártönkíüli konferenciásdit akar játszani, menjen külföldre.” „Nekünk nincs időnk arra, hogy »konferenciákon« ellenzékesdit« játszunk.” „Minden eszközzel arra fogunk törekedni, hogy szorosabb kapcsolatot teremtsünk a politikától eddig érintetlen dolgozó tömegekkel, de nem fogunk olyan eszközöket alkalmazni, amelyek szabad teret engednek a mensevikeknek és a szociálforradalmároknak.” „A munkás- és paraszttömegek helyzetén azonnal javítanunk kell. Ezt elérjük, ha új erőket, köztük pártönkíülieket is hasznos munkára állítunk be. [...] Ami pedig a politikai ingadozásokat illeti, [...] azok ellen kíméletlenül harcolni fogunk. Sok az ingadozó. Mi kevesen vagyunk. Az ingadozók nem egységesek. Mi egységesek vagyunk. Az ingadozók gazdaságilag nem önállóak. A proletariátus gazdaságilag önálló. Az ingadozók nem tudják, mit akarnak [...]. Mi viszont tudjuk, mit akarunk.”²⁸

Demokráciáról tehát szó sincs, és nincs szó arról sem, hogy a pártidiktatúraként értelmezett „proletáridiktatúra” szigora politikai értelemben csökkenne. Sőt az új gazdaságpolitika bevezetésével egyidőben az Oroszországi Kommunista Párt kongresszusa határozatot hoz a pártegységről, amely a „legszigorúbban” megtiltja a „frakciózást”, felszólítja azokat a csoportokat (így például a „munkásellenzéket”, a „demokratikus centralizmus” csoportot), amelyek addig léteztek és nyilvánossághoz is jutottak. Ezek most már „elhajlások” lesznek, a büntetés pedig a kizárás.²⁹ Tudjuk, néhány év múlva a száműzés, majd az agyonlövés.

„Logika” van ebben a hatalmi struktúrában, s abban is, hogy ezt éppen akkor teszik még monolitikusabbá, amikor utat engednek a „magánkapitalizmusnak”.

Lenin a forradalom negyedik évfordulójára írt, 1921. november 6–7-én megjelent *Az arany jelentősége most és a szocializmus teljes győzelme után* című írásában ki is fejtje ezt a logikát. A cím maga is árulkodó; voltaképpen egy nagy ívű utópia keretébe helyezi el az „átmenet” egész problémáját. Azt az „elméleti” kérdést válaszolja meg, „mi a magyarázata annak, hogy a legforradalmibb akciók egész sora után ugyanazon a talajon [...] szerfelett »reformista« intézkedésekre térünk át?”

Leszögezi: nem az „állások feladásáról”, nem a „csőd beismeréséről” van szó, ahogy ezt ellenfeleik állítják, s ami miatt „zavarodottság” érzékelhető barátaik között is. Csupán a „módszer” változik, amellyel az eredeti tervet végrehajtják. Előbb a „forradalmi megoldással” kísérleteztek, most ennek helyébe a „reformista típusú módszert” állítják: „nem széttörni a régi társadalmi-gazdasági formát, a kereskedelmet, a kisgazdaságot, a kisvállalkozást, a kapitalizmust, hanem felélénkíteni a kereskedelmet, a kisvállalkozást, a kapitalizmust, miközben óvatosan és fokozatosan hatalmunkba kerítjük őket, vagy lehetővé tesszük, hogy állami szabályozásnak vessük alá őket, de csakis oly mértékben, amilyen mértékben felélénkülnek”.

²⁸ *Uo.*, 856–858.

²⁹ Vlagyimir Iljics LENIN: *Az ifjúsági szövetségek feladatai. Beszéd az Oroszországi Kommunista Ifjúsági Szövetség III. Összoroszországi Kongresszusán* [1920. október 2.] = LVM II., 801–808.

Számára is felvetődik a kérdés: a forradalmi módszerek sikertelensége nem azt bizonyítja-e, hogy „a forradalmat általában hibának nyilvánítjuk”? Válasza természetesen tagadó. Egy másik kérdés feltevésével kezdi érvelését: „miből következik, hogy a »nagy, győzelmes világforradalom« csak forradalmi módszereket használhat és csak ilyeneket szabad használnia?”

Szerinte vannak feladatok, amelyeket a forradalom eszközeivel lehet megoldani, s vannak, amelyeket nem. Két feladatot – a kilépést a háborúból, illetve a proletárdiktatúra megvalósítását – a forradalom eszközeivel oldották meg, mert ezeket másként nem lehet. A soron lévő feladatot, a „szocialista forma *alapjainak* gazdasági építését” viszont nem lehet ilyen módszerrel megoldani. Csupán ez bizonyosodott be; ezért kell a reformok útjára térni.

A címben szereplő metaforával az „alpok építésének” és a „felépített szocializmus” korszaka közötti különbséget, illetve az egy országra korlátozódó „proletárdiktatúra” sajátosságait teszi érzékletessé. „Ha majd világméretben győztünk, az aranyból, azt hiszem, illemhelyeket fogunk építeni a világ néhány legnagyobb városának utcáin.” Ez lehetne az arany „legigazságosabb” felhasználása, emlékeztetés az addigi háborúkra, s azokra is, amelyek „ha nem 1925-ben, hát 1928-ban, ha nem Japán és Amerika, hát Anglia és Amerika között” robban majd ki. „De bármennyire »igazságos«, bármennyire hasznos és humánus lenne is az arany ilyenén felhasználása, [...] egyelőre takarékoskodjunk az arannyal, minél drágábban adjuk el és minél olcsóbban vásároljunk érte árut. Aki farkasok közt él, az a farkasokkal üvölt.” Majd így folytatja: „A proletár államhatalomnak módjában áll, hogy kézbe vegye a kereskedelmet, irányt szabjon neki, bizonyos határok közé szorítsa. [...] A gazdasági átmenet minden néven nevezendő formáját fel szabad használnunk és fel kell tudnunk használni, ha egyszer szükség van rá.”

Ennek megfelelően újraértelmezi a forradalom és a reform viszonyát. „A proletariátus győzelme előtt a reformok – a forradalmi osztályharc melléktermékei. A győzelem után a reformok (bár nemzetközi viszonylatban továbbra is »melléktermékek« maradnak), azon országok számára, melyben a győzelmet kivívták, [...] amikor a maximális erőfeszítések után nyilvánvaló, hogy nincs elég erőnk valamely átmenet forradalmi végrehajtására”, a cselekvés fő eszközévé válnak.

A forradalmat követő időszakot így írja le: „A győzelem olyan »erőtartalékot« biztosít, hogy még kényszerű visszavonulás esetén is van mivel kitartanunk. [...] Visszavonulunk az államkapitalizmushoz. De mértékkel vonultunk vissza” – emlékeztet 1918-ra. Majd a jelenre visszatérve ekként folytatja: „Most visszavonulunk a kereskedelem állami szabályozásához. De mértékkel vonulunk vissza. [...] Minél öntudatosabban, minél összetartóbban, minél kevesebb előítélettel hajtjuk végre a visszavonulást, annál hamarabb lehet majd megállítani, annál biztosabban, gyorsabban és lendületesebben fogunk azután győzelmesen előrenyomulni.”³⁰

³⁰ Vlagyimir Iljics LENIN: *Az arany jelentősége most és a szocializmus teljes győzelme után* [1921. november 6–7.] = LVM II., 891–898.

Lenin tisztában van azzal, hogy az elindított reformoknak lehetnek nem kívánatos következményei is.

Az OK(b)P központi vezetőségének egyik határozata leszögezi: „az új gazdasági politika nem változtatja meg a munkásállam lényegét, de lényegesen megváltoztatja a szocialista építés módszereit és formáit, mivel megengedi a gazdasági versenyt az épülő szocializmus és az újjászületni igyekvő kapitalizmus között a sokmilliós parasztságnak a piacon keresztül történő kielégítése talaján. [...] A proletár állam, ha hű akar maradni lényegéhez, a szabad kereskedelmet és a kapitalizmus fejlődését csak bizony mértékig és csak azzal a feltétellel engedheti meg, hogy a magánkereskedelmet és a magángazdasági kapitalizmust az állam szabályozza (felügyelet alatt tartja, ellenőrzi, megállapítja formájukat, rendjüket stb.).”³¹

De hogyan teljesítheti a „proletárállam” ezt a feladatot? Különösen olyan körülmények között, amikor nemcsak a kapitalizmust, a „sokmilliónyi parasztságot”, hanem – és a most idézett KB-határozat erre a problémára keresi a megoldást – még a legfőbb bázisának tekintett ipari munkásokat és a pártot is meg kell fegyverezni.

1922 márciusában a Kommunisták Pártja kongresszusán Lenin drámai hangot üt meg. „Sokféle úton-módon megpróbáltuk, hogy kikerüljünk politikai és gazdasági nehézségeinkből. Büszkén mondhatjuk, hogy ezeket az utakat, a különböző körülményeknek megfelelően, különböző kombinációkban, mindeddig ki tudtuk használni, de most már számunkra nincs más kivezető út. Hadd jelentssem ezt ki itt, minden túlzás nélkül, mert ebben az értelemben ez a harc most már valóban a »végső harc«, nem a nemzetközi kapitalizmussal – nem, azon a fronton még sok »végső harc« lesz –, hanem az orosz kapitalizmussal, amely a kisparaszti gazdaságból nő ki, azzal, melyet az utóbbi támogat. Ezt a harcot a közeljövőben meg kell vívni, bár pontos időpontját nem tudjuk megállapítani. Itt valóban »végső harc« előtt állunk, itt már semmiféle, sem politikai, sem bármi egyéb kerülő út nem lehetséges, mert ez a magántőkével folytatott verseny próbája. Vagy megálljuk a helyünket a magántőkével folytatott verseny e próbáján, vagy végleg elbukunk.”

Lenin persze nem tartja lehetetlennek a feladat megoldását. Mint mondja: „politikai hatalmunk van elég, teljesen elég; gazdasági eszközök szintén kellő mértékben állnak rendelkezésünkre”. Ami hiányzik, az a „hozzáértés” és a feladat megértése. Megértése annak, hogy e problémára a régi könyvek, de még Marx sem adott választ. „Államkapitalizmusnak az egész közgazdasági irodalomban azt a kapitalizmust nevezik, amellyel a kapitalista rendben találkozunk, amikor az államhatalom közvetlenül maga alá rendeli ezt vagy azt a kapitalista vállalatot. A mi államunk azonban proletár állam, a proletariátusra támaszkodik, a proletariátusnak biztosítja az összes politikai előnyöket s a proletariátus révén vonja magához a parasztság alsó rétegeit. [...] meg kell értenünk azt az alapvető tényt, hogy az államkapitalizmust abban a formájában, amelyben nálunk létezik, semmiféle elméletben, semmiféle irodalomban nem boncolgatják, abból az egyszerű okból, hogy mindazok a szokásos fogalmak, amelyek ezzel a szóval összefüggenek, a kapitalista

³¹ Vlagyimir Iljics LENIN: *A szakszervezetek szerepe és feladatai az új gazdasági politika viszonyai között* [1922. január 12.] = LVM II., 899–900.

társadalomban fennálló burzsoá hatalomra vannak szabva. Mi viszont olyan társadalomban élünk, amely a kapitalizmus vágányairól már letért, az új vágányokra azonban még nem tért rá, de ezt az államot nem a burzsoázia, hanem a proletariátus kormányozza. Nem akarjuk megérteni, hogy amikor azt mondjuk, »állam«, ez az állam mi vagyunk, a proletariátus, a munkásosztály élcsapata. Nálunk az államkapitalizmus olyan kapitalizmus, amelyet mi korlátozni tudunk, amelynek határait meg tudjuk szabni.”

És mit kell megtanulni? Erre a kérdésre kérdéssel válaszol. „Tudtok-e ti, kommunisták, ti, munkások, ti, a proletariátus öntudatos része, akik vállalkoztatok az állam kormányzására, tudtok-e úgy dolgozni, hogy az állam, amelyet kezetekbe vettetek, úgy működjék, ahogy ti akarjátok? Nos, elmúlt egy év, az állam a mi kezünkben van, de vajon úgy működött-e az új gazdasági politikánk ebben az évben, ahogy mi akartuk? Nem [...]. Az autó függetleníti magát akarattunktól: mintha ülne benne valaki, aki vezeti, a kocsiban azonban nem arra megy, amerre kormányozzák, hanem arra, amerre valami illegális, valami törvénytelen viszi, valami, ami az isten tudja honnan csöppent ide, talán a spekulánsok, talán a magánkapitalisták, vagy ezek is, azok is – tény azonban, hogy a kocsiban nem egészen úgy megy, igen gyakran pedig egyáltalán nem úgy megy, ahogy az képzeli, aki az autó kormánykerekénél ül.”

Lenin komolyan szembenéz egy emigráns orosz liberális kérdéssel: „mi az új gazdasági politika: evolúció vagy pedig taktika?” Evolúció, ami visszavisz a kapitalizmusba, vagy pedig taktika – azaz a bolsevikok valóban a szocializmus építésének új módszerét találták meg? Lenin helyesnek ítéli a kérdésfelvetést, sőt azt is kimondja: nem kizárt az sem, hogy az első lehetőség valósul meg. Persze csak akkor, ha a bolsevikok nem tanulják meg az államvezetés „tudományát”.³²

Tényleg megesik sokszor a politikusokkal: más történik, mint amit akartak, döntéseiknek más következményei lesznek, mint eltervezték. Tegyük fel tehát a kérdést: megtanultak-e a bolsevikok kormányozni? E kérdésre a Szovjetunió és a szocialista világrendszer története adta meg választ. Mi tagadás, a válasz talányos. Ám az bizonyos, hogy az út nem oda vezetett, ahova tervezték.

Lenin élete végén láthatóan kételyek gyötrik. Utolsó, életében megjelenő, meglehetősen rapszodikus írásában sok minden más mellett visszatekint a forradalom történetére és vizsgálja a jövő lehetőségeit. A forradalom eredményeit félsikernek találja.

Így ír: „leromboltuk a kapitalista ipart, igyekeztünk földig rombolni a középkori intézményeket, a földesúri földtulajdont, és ezen az alapon olyan kis és törpe parasztagazdaságot hoztunk létre, amely követi a proletariátust, mert bízik forradalmi munkájának eredményeiben. Pusztán erre a bizalomra támaszkodva azonban nem lesz könnyű addig tartani magunkat, amíg a fejlettebb országokban is bekövetkezik a szocialista forradalom győzelme, mert a kis- és törpeparasztság [...] a munka termelékenységének rendkívül alacsony fokán áll.”

Miután szól a nemzetközi helyzet alakulásáról, megfogalmaz egy súlyos problémát: a legitimáció problémáját. Azt ugyanis, hogy bár ellenfeleik céljukat nem érték el, félsikert

³² Vlagyimir Iljics LENIN: *Politikai beszámoló az OK(b)P XI. kongresszusán* [1922. március 27.] = LVM II., 923–935.

mégis arattak. Képesek voltak megakadályozni, hogy a szovjethatalom „azonnal olyan lépést tegyen előre, amely igazolta volna a szocialisták jövődöléseit és módot nyújtott volna arra, hogy rendkívüli gyorsasággal fejlessze a termelőerőket, mindazokat a lehetőségeket, melyekből kialakult volna a szocializmus s ezzel mindenki számára szemléltetően, kézzelfoghatóan bebizonyíthatna volna, hogy a szocializmus gigászi erőket rejt magában, és hogy az emberiség most fejlődésének új szakaszába lépett, amely csodálatosan ragyogó lehetőségeket hoz magával”.

Kétségei vannak a nyugat-európai forradalom közeli győzelmét illetően is. Egyrészt azért, mert a háború befejeztével olyan rendszer alakult ki, amelyben a győztes hatalmak „rabságban tartják” Németországot. Másrészt azért, mert a „legrégebb államok” a győzelmet arra is felhasználhatták, hogy „bizonyos engedményeket” adjanak az „elnyomott osztályoknak”, és így „valami »társadalmi béke«-félét hoznak létre”. Lenin a világforradalom szempontjából egyetlen pozitív jelenséget említ. Azt, hogy a Kelet, India, Kína fejlődése „végre az általános európai kapitalista méreteken indult el”, és ott is „megkezdődött az általános európai erjedés”, amelynek „szükségképpen az egész világkapitalizmus válságára kell vezetnie”.

„Jelenleg tehát ez a kérdés áll előttünk: sikerül-e kis- és törpeparaszti termelésünkkel, gazdaságunk ziláltsága ellenére is addig kitartanunk, amíg a nyugat-európai kapitalista el nem jutnak fejlődésük során a szocializmushoz?”

A régi kérdésre most új választ keres, mivel elismeri: „a fejlődés nem úgy megy végbe, mint ahogy azelőtt vártuk”. „Nem oly módon megy végbe, hogy a szocializmus egyetlenesen »megérik« bennük, hanem úgy, hogy egyik állam kizsákmányolja a másikat, kizsákmányolják az imperialista háború idején elsőnek legyőzött államot s ugyanakkor az egész Keletet is kizsákmányolják.”

Ilyesmit nem lehet találni Marx műveiben. Ott a „legfejlettebb kapitalizmus” áll a legközelebb a szocializmushoz. Lenin viszont most a „Nyugat” és „Kelet” közötti világméretű összecsapást vizionálja és ebből meríti az erőt. Mindenesetre úgy, hogy tudja: a „Kelet” „több százmillió kizsákmányolt dolgozó lakosságával” még jóval kisebb anyagi és katonai erővel rendelkezik „egyetlenegy nálánál jóval kisebb nyugat-európai államénál”. A reményt az adja, hogy „a föld lakosságának óriási többségét végeredményben maga a kapitalizmus tanítja és neveli a harcra”, így előbb vagy utóbb az erőviszonyok megváltozhatnak.

Őt azonban végsősoron Szovjet-Oroszország sorsa érdekli. Kaphatunk-e „másodszor is haladékot” – teszi fel a kérdést –, „úgy, mint először, amikor a nyugat-európai ellenforradalomnak az orosz ellenforradalom támogatására irányuló hadjárata kudarcra végződött”?

A reményt nem adja fel; aziránt nincs kétsége, „hogy mi lesz a világot átfogó harc végső megoldása”. De – írja, s mi mást gondolhatna egy állam vezetője –: „Bennünket [...] nem a szocializmus végleges győzelmének elkerülhetlensége érdek. Bennünket az érdek, hogy nekünk [...] milyen taktikát kell követnünk, hogy megakadályozzuk s nyugat-európai ellenforradalmi államokat abban, hogy eltiporjanak bennünket. Ahhoz, hogy biztosítsuk fennmaradásunkat az ellenforradalmi imperialista Nyugat és a forradalmi és nacionalis-

ta Kelet, a világ legcivilizáltabb államai és a keleti módra elmaradt, de többséget alkotó államok közti következő háborús összeütközésig; – ahhoz ennek a többségnek idejében civilizálnia kell. Mi sem vagyunk elég civilizáltak ahhoz, hogy közvetlenül térjünk át a szocializmusra, bár a politikai előfeltételeink megvannak hozzá.”³³

A javaslatot már ismerjük: „civilizálódni” – manapság ezt így mondanánk: modernizálódni – kell. Nem a szocializmust kell építeni, hanem a „gépi nagyipart”, megőrizve persze a szovjethatalmat. Úgy, ahogy lehet – tesszük már mi hozzá. Ha lehet, a NEP-pel, mint Lenin gondolta, ha nem – mint majd Sztálin gondolja néhány év múltán –, a totális terrorral és a Kelet forradalmasításával.

Már idéztük Leninek egy, az orosz forradalomról írt könyvhöz kapcsolódó széljegyzetét 1923-ból: „Belevágunk – aztán meglátjuk.” A szöveg ott így folytatódik:

A szociáldemokraták „még csak nem is sejtik, hogy másképp egyáltalán nem is lehet forradalmat csinálni. A mi európai nyárspolgáraink még csak nem is sejtik, hogy a további forradalmak a Kelet országában, amelyek mérhetetlenül nagyobb népességűek, s amelyeket a társadalmi viszonyok mérhetetlenül nagyobb változatosága jellemez, kétségkívül még több sajtószerszűséget fognak elébük tární, mint az orosz forradalom.”³⁴

Forradalmat csinálni valóban lehetett szocialista célkitűzésekkel; nemcsak Oroszországban, hanem a Kelet több országában is, például Kínában. Más kérdés persze, hogy – Marx nyelvezetét használva – milyen „társadalmi-gazdasági formáció” keletkezett. Azt biztosan elmondhatjuk, hogy nem az, amit a marxisták megálmodtak. Valamiféle „átmenetet” kezdődött el, amely térben és időben változatos alakzatokat öltött. A „végcélhoz”, a „szabadság birodalmának” megteremtéséhez egyik sem jutott el, de kialakult és több mint fél évszázadra stabilizálódott egy közös vonásokat felmutató képződmény, a *szocialista rendszer*, amely 1945 után „világrendszerre” vált. A *típusképző* közös vonás kétségtelenül a „diktatórikus kormányzás”, ami egyfelől a „ösztönösséggel” szembeállított „tudatosságra”, másfelől pedig a spontán automatizmusokkal szembeállított, a változtatásokra irányuló központi akarat elkerülhetetlenségére alapozza legitimitását. Nem vitatva a „leninizmus” kötődését a marxi elmélethez, mégis azt mondhatjuk, hogy e kísérlet ideológiai alapját a „leninizmus” jelentette. Mindenhol érvényesült a proletárdiktatúra és pártidiktatúra azonosnak tételezése, a központi akarat érvényesítésének korlátlanlansága, s az is, hogy a kormányzás eszköztárába szervesen beilleszkedett a terror. A politikai részvétel – ha egyáltalán használható ez esetben e kifejezés – egyirányú volt, a felülről irányított „mozgósítás” formájában érvényesült. A politikai nyilvánosság, a politikai szabadságjogok hiánya következtében voltaképpen maga a politika szűnt meg. Alternatívák nem képződhettek, legfeljebb „puccsok”, amelyeket rendszerint a főhatalom birtokosa hajtott végre a rendszeresen ismétlődő „tisztogatások” során, olykor összekötve a hatékonyság növelését célzó „reformokkal”.

Láttuk, e folyamat már a hatalomátvétel pillanatában elkezdődött Oroszországban; a pártidiktatúráként értelmezett proletárdiktatúra előbb a többi pártot – ezáltal magát

³³ Vlagyimir Iljics LENIN: *Inkább kevesebbet, de jobban* [1923. március 2.] = LVM II., 1011–1015.

³⁴ Vlagyimir Iljics LENIN: *Forradalmunkról* = LVM II., 995.

a társadalmat – zárta ki a politikából. Majd elfoglalta és maga alá rendelte a szovjete-
ket, beillesztette a hatalmi gépezetbe a szakszervezeteket. Végül a pártban, annak vezető
testületeiben is megszűnt a politika; a frakció-tilalom szinte automatikusan vezetett el
a később majd „személyi kultusznak” nevezett, egyetlen személy által megtestesített dik-
taturához. A kormányzás eszközeit a terror váltotta fel most már az „élcapat” „élcapa-
tában”, a párt és kormányzat vezető testületeiben is. Sztálin majdnem háromévtizedes
„uralma” persze megkülönböztethető az azt megelőző néhány évtől, illetve azt követő
évtizedektől, ám a politikai rendszer strukturális azonossága aligha vitatható. Miként
az sem, hogy a „szocialista világrendszerhez” tartozó országok – noha térben és időben
különbségeket is felmutattak – alapvetően e típusba illeszkedtek.

A „modernizáció” kétségtelenül előrehaladt számos téren (technikai fejlesztések,
urbanizáció, iskoláztatás, a „patriarchális viszonyok” felszámolása). A „szocializmus
alapjainak lerakása” többnyire megtörtént. Így vagy úgy kiépült a nagyipar, átalakult a
mezőgazdaság, növekedett a termelékenység és így tovább. A „szocializmus” – abban az
értelemben, ahogy azt Lenin „képletbe” rendezte – létrejött. A „szovjethatalom plusz
gazdasági-társadalmi átalakulás” tényleg rendszerré alakult, stabilitást mutatott és – pél-
dával a II. világháború idején – teherbírónak bizonyult. Azt sem vonhatjuk kétségbe,
hogy vonzereje a „fejlett Nyugatra” is kihatott. És nem csak a kommunistákra. Sok ér-
telmisségi, köztük nem egy közgazdász számára tűnt, ha nem is követendő mintának, de
olyan lehetőségnek, amely – például a konvergencia révén – alternatívája lehet a liberá-
lis kapitalizmusnak.

Ám az bizonyos, hogy ami történt, nem valósította meg „a szocialisták jövendölé-
seit”. Nem igazolta Lenin vélekedését, hogy ugyanis „a szocializmus gigászi erőket rejt
magában, és hogy az emberiség most fejlődésének új szakaszába lépett, amely csodálato-
san ragyogó lehetőségeket hoz magával”. A rendszerek versenyében a szocializmus sem
a „termelőerők” fejlődésében, sem az emberek elégedettségének, szabadságának kiter-
jesztésében nem kerekedett felül a kapitalizmuson. Nem zárta le tehát „az emberiség
előtörténetét”, nem lendítette át az embert „a szükségszerűség birodalmából a szabadság
birodalmába”.

Hogy az „átmenetek” milyen formát öltöttek, nyilván függött attól, hol próbálkoztak
vele, és attól is, hogy milyen „világhelyzetben” zajlott a kísérlet. Bizonyára attól is, hogy
milyen „kormányzást” valósított meg az aktuális vezetés. És természetesen attól is, hogy az
ellenfél, a „kapitalizmus” milyen választ adott a „szocializmus” kihívásaira. A „rövid” 20.
században nemcsak a „szocializmusok” változtak, hanem – feltehetően nem függetlenül a
„szocializmusok” létezésétől – a „kapitalizmusok” is. A liberalizmusról szóló írásunkban
láttuk: jelentős mértékben.³⁵ A liberalizmus válságára adott egyik választ, a „szocialista
forradalmat” egy másik válasz, a „liberalizmus reneszánsza”, megújulása követte.

A kommunisták előbb az akarattal, majd a kormányzással, végül a kettő kombináció-
jával kívánták áthidalni a várakozások és a létrejött állapotok közötti óriási különbsé-
geket. De vajon lehetséges-e ez? Létezhet-e mindenható kormányzat, amely egyszerre

³⁵ SCHLETT István: *Liberalizmus, liberalizmusok*, I–II., Kommentár 2015/1–2. és 2015/3–4.

képes leküzdeni a társadalom ellenállását és kizárni döntéseinek nem célzott következményeit? Képes lehet-e az akarat arra, hogy teljes egészében uralma alá vonja a történelmi folyamatokat?

Lenin és a bolsevikok e kérdésre igennel válaszoltak. Nem ismertek reménytelen helyzetet; a „makacs tényekkel” találkozva csupán az eszközöket és a módszereket változtatták abban a reményben, hogy a „szovjethatalom” – azaz a párt diktatúrája – így vagy úgy, ekkor vagy akkor úrrá tud lenni minden nehézségen. Hogy tehát az „elnyomás” és a „kormányzás” eszközeinek kombinálásával képes leküzdeni a céljai megvalósításának útjában álló akadályokat. Hol a „roham”, hol az „ostrom”, hol a „visszavonulás”, hol az „átkaroló hadművelet” eszközeivel vagy ezek kombinációival kísérleteztek, de voltaképpen mindig a harc, a háború kategóriáiban gondolkodtak. Lehetséges persze, hogy egy forradalmár másképpen nem is tud gondolkodni. Hiszen törekvése nem a normálállapot, az egyensúly létrehozására, hanem a gyökeres változtatásra irányul.

Éppen ezért véljük, hogy a politikai gondolkodás nézőpontjából érdektelen mindaz, ami az alapmodell kialakulása után történt. A politika, az alternatívaképzés – írtuk az imént – voltaképpen megszűnt, így a politikai gondolkodás is. A kormányzás megújítására irányuló kísérletek akármilyen irányba indultak is el, ördögi körben forogva ismétlődtek. Kitorni ebből sem a háborús logikával, sem a békés eszközökkel – a reformokkal – nem lehetett. Sem a hódítás – a „szocialista világrendszer” határainak kiterjesztése (Sztálin) –, sem az „utolérés és meghaladás” (Hruscsov), sem a „peresztrojka” és „glasznosztj” (Gorbacsov) nem hozott megoldást. Mint ahogy a rendszer megdöntésére irányuló forradalom (1956) vagy a rendszer átalakítására irányuló strukturális reformok („emberarcú szocializmus”, Csehszlovákia – 1968, Lengyelország – 1980) is gyorsan összeomlottak. Végül maga a rendszer is.

A kelet-közép-európai országok négy évtized után „visszafordultak” a kapitalizmus (és a „polgári demokrácia”) irányába. Lehetséges, hogy a „szocialista világrendszer” többi országa is erre tart, beleértve Oroszországot és az „utódállamokat” is. Az sem kizárt azonban, hogy bizonyos specifikus vonások megmaradnak. Például valami olyasmi, amit Lenin újfajta „államkapitalizmusnak” nevezett. Mint tudjuk, Kínában a kommunista párt kormányoz. Nagyon erős ideológiai elkötelezettségre van szükség ahhoz, hogy valaki biztos legyen benne, hogy előbb-utóbb véget ér ez az „átmenet” is, és Kína – Oroszországgal egyetemben – minden elemében besimul az egyetlen lehetséges, a „nyugati demokráciák” uralta „világrendbe”. Mint tudjuk, Isten (vagy a „történelem”) útjai kifürkészhetetlenek.

*

Mi volt, mivé vált a szocializmus? Magában a paradigmában rejlett benne a kudarc? Vagy történhetett volna másként is, vezethetett volna máshová is a szocialista munkásmozgalom?

A történész, a politológus számára – noha megrendülés nélkül aligha szembesülhet a történelem „véres lapjaival” – nem a demokrácia-hiány, a terror, az emberáldozatok

jelentik az értelmezendő problémát. Nem létezett, s ki a megmondhatója, mikor létezik majd olyan állapota az emberiségnek, amely nem vérben és szennyben születik. A történelem nagy fordulatait máshol is, máskor is tömeggyilkosságok, véres polgár-, illetve államok közötti háborúk kísérték. Az áldozatok számának összemérése számunkra értelmetlennek és egyszersmind frivolitásnak is tűnik.

Azt viszont megállapíthatjuk, hogy a „tudományos szocializmus” paradigmájára felépített terv eddig ismert két variánsa közül egyik sem vezetett el a „végcélhoz”, az emberiség felszabadításához, nem emelte ki az embert a szükségszerűség birodalmából. Hatása azonban kétségtelen. A világ más milyenné vált általuk, mint azelőtt volt.

A szocializmus végigkísérte a „rövid” 20. századot, s rá is nyomta bélyegét. Részben mint nyomasztó emlék, továbbbél beidegződések, részben olyan képződmények – például a demokratikus kapitalizmus, jóléti állam – formájában, amelyek a szocializmus közvetlen befolyása nélkül aligha alakultak volna ki. Hobsbawm egyenesen így fogalmaz: „az orosz forradalom mentette meg a liberális kapitalizmust”.³⁶ Az idő majd megmutatja, mi történik a liberális kapitalizmussal, ha nem kell megbirkóznia a szocialista rendszer kihívásaival.

Nem mondhatjuk tehát, hogy a szocializmus mint rendszeralternatíva nyomtalanul tűnt el a történelemben, hiszen a kapitalizmusnak és a liberalizmusnak az utóbbi évszázadban bekövetkezett metamorfózisában a szocialista munkásmozgalom bizonyosan döntő szerephez jutott. E folyamatban azonban a szocialista mozgalom igen jelentősen megváltozott. Talán kimondhatjuk: ahogyan azt a marxisták gondolták el, voltaképpen megszűnt létezni. Mint proletármozgalom már sehol sem létezik, mint a világ megváltására készülő politikai erő a margóra, a szekta-létbe szorult. Hogy végleg vagy átmenetileg? – erre a kérdésre nincs válaszunk. Az viszont bizonyos, hogy az a dinamika, amely egy bő évszázadon keresztül a kapitalizmus és a liberalizmus esélyes kihívójává tette, jelenleg nem mutatkozik. Kielezve akár így is fogalmazhatunk: a tételezett szociológiai háttér (a politikai közösségként funkcionáló „proletariátus”) elmosódott, a mozgalmat erőssé tevő megváltás-hit pedig elvesztette mozgósító erejét. Az „utolérés”, a „versenyképesség növelése”, a „javuló életszínvonal” egy politikai mozgalom esetében bizonyosan nem pótolhatja az olyasfajta cselekvésre készítő hitet, ami az „emberiség felszabadítását” magában foglaló „történelmi hivatásból” fakad. Amelyért – szemben az előbb sorolt motívumokkal – meghalni is érdemes. A szociáldemokrata pártok manapság nem különböztethetők meg a „polgári pártoktól”. Rendszeralternatívát bizonyosan nem jelentenek.

„Ugrás közben megkövesedett oroszlán” – jellemezte a harmincas évek végén Szabó Zoltán a századelőn hatalmasnak látszó, de végcélja elérésére a kormányhatalom birtokában sem képes, ebben az értelemben tehetetlenné vált szociáldemokráciát. Az ugrást megkísérlő bolsevizmus viszont egészen máshova jutott, mint ahova elindult. A szovjet változat zsákutcába (mocsárba?) tévedt, az „eurokommunizmus” csendesesen kimúlt. A keleti típusú szocialista államok (Észak-Korea kivételével) a szocializmus helyett mintha

³⁶ Eric J. HOBBSAWM: *A szélsőségek kora*, ford. Baráth Katalin, Pannonica, Budapest, 1998, 84.

már mindenhol a kapitalizmust „építenék”. A szocializmus mint rendszeralternatíva, mint a politikai gondolkodás paradigmája ma sem félelmet nem ébreszt, sem reményt nem kelt.

A „tudományos szocializmus” paradigmájára alapozott mozgalmak rendszerváltoztató kísérletei a jelek szerint kudarcot vallottak. Úgy tűnik, hogy a strukturális reformok eredményeképpen megújult liberalizmus – amely persze igen jelentős mértékben átalakította a társadalmakat – 1990 után kihívó nélkül maradt. Azért-e, mert a rendszerváltoztatás eleve reménytelen volt valamilyen „társadalmi törvényszerűség” vagy az emberi természet sajátosságai miatt, vagy pedig azért, mert e kísérletek rossz irányba indultak, nem tudjuk megmondani. Hogy mindörökre? Nos, e kérdésre sincs válaszunk. De mi zárná ki, hogy kialakuljon egy új szocializmus-változat, amely a liberalizmus és a kapitalizmus átfogó kritikájára támaszkodva újra rendszeralternatívát fogalmazzon meg a régi cél, az „emberiség felszabadításának” megvalósítására? Mi zárná ki, hogy egy új vagy egy megújított elmélet egyszerűen csak „megragadja a tömegeket”, „anyagi erővé”, politikai realitássá változzék? Feltételezhetjük-e megalapozottan, hogy az emberiség elérkezett a „tökéletesség templomába”, vagy akár csak azt is, hogy soha többé nem kerülhet sor sem a kapitalizmus, sem a liberalizmus válságára? Ha nem, akkor minden lehetséges. Az alternatívák ugyanis válságokból nőnek ki.

Mi dőlt el tehát? Úgy látszik az, hogy a liberális kapitalizmus képes volt olyan átalakulásra, amely magában foglalta a „demokratikus szocializmus” számos követelését, s ezáltal penetrálta a szocialista mozgalmat. A „demokratikus kapitalizmus” sikereesebb volt a „diktatórikus szocializmusnál” a termelékenység, a hatékonyság növelésében, a társadalmi elégedettség biztosításában. A „hogyan lehet eljutni a szabadság birodalmába?” kérdése azonban továbbra is feltehető. Ki tudná megmondani, hogy milyen válaszok születhetnek rá a jövőben.

Az viszont szinte bizonyosnak látszik, hogy a „tudományos szocializmus” – a „proletárszocializmus” – doktrínájára többé nem építhető fel „világmegváltó” mozgalom. A kapitalizmus formát váltott a 19. század első feléhez képest. A proletariátus nemcsak „magáért való osztályként” – azaz szocialista munkásmozgalomként –, hanem „magánvaló osztályként” – azaz meghatározott körvonalakkal rendelkező szociológiai csoportként – is megszűnt létezni. Egy új szocialista programnak nemcsak mást kell ígérnie, hanem alighanem új címzetteket is kell találnia.